

ШҮҮГҮ
НОЯНЫ
ЧОРААН
КЫРГАН-АЧАМ

Төлептиг
салгак-
чылары
хөй

Уран-
шевер
холдуг
ава

№ 146 (18573)

1925 чылдың
март 31-де үнүп эгелзэн

http://shyn.ru

shynova@mail.ru
shynova@yandex.ru

Садар өртзө хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
ноябрь
27
четверг

Парлалга конференциязы

ШУУЛГАН ДУГАЙЫНДА ЧУГААЛАШКАН

ДУЛУШ
Тимур Дулуш-оолдов
Сопредседатель регионального отделения
Общероссийского народного фронта
в Республике Тыва

ЛИСКОВ
Андрей Георгиевич
Сопредседатель регионального отделения
Общероссийского народного фронта
в Республике Тыва

БУРБУЧАП
Людмила Ондаровна
Сопредседатель регионального отделения
Общероссийского народного фронта
в Республике Тыва

Ноябрь 21-де Кызылда профэвилелдер бажыңына Бүгү-россияның Улусчу фронтузунуң Тывада салбырының удуртукчулары – «Ажыл-херекчи Россия» ААН-ның даргазы Андрей Листков, ТР-нің алдарлыг артизи Тимур Дулуш, ТР-нің Профэвилелдер федерациязының даргазы, ТР-нің Хөй-ниити палатазының кежигүнү Людмила Бурбучап олар-биле паралла конференциязы болган.

Ноябрь 17-18 хуннеринде Тывада Улусчу фронтунуң салбыры Москвага болган Бүгү-россияның Улусчу фронтунуң II шуулганга киришкеш келгенниң дугайында олар чугаалааннар. Шуулганга чугаалашкан кол чүүл Россияның Президентизи, Бүгү-россияның Улусчу фронтунуң эгелекчизи Владимир Путинниң «Май чарлыктарының» күүселдезиниң болгаш Россияның экономиказының сайзыралының дугайында болган. Аңаа Улусчу фронтунуң регионнарда салбырларының удуртукчулары, Россияның Бүдүрүкчүлөр болгаш сай-

гарлыкчылар эвилелиниң, Садыг-бүдүрүлгө палатазының, РФ-тиң Чазааның, массалыг информация чепсектериниң болгаш өске-даа албан черлериниң төлээлери киришкен. Конференцияның ажылы «Амыдыралдың шынары», «Социал шынчы чорук», «Ниитилел болгаш эрге-чагырга: дорт диалог», «Техника чаартылгазы», «Аграр сектор: хемчеглерни үезинде чорудары болгаш өзүлдениң аргалары» бөлүктөргө айтырыг-харыы хевиринге эрткен.

Тываның төлээлери боттарының тус-тузунда киришкени секциязынга көр-

дүнген чидиг айтырыглар дугайында Тываның журналистеринге дамчыткан.

А.Г.Листков «Техника чаартылгазы» бөлүккө киришкеш, удавас үндүрүггө хамаарыштыр хоойлуга эдилгелер болурун В.В.Путин азаанын, көдээ ажыл-агыйны болгаш бүдүрүлгелерни сайзырадырынча база хууда сайгарлыкчылар-биле эрге-чагырганың аразына чаңгыс аай демнежилгезинче улуг кичээнгейни салганын дыңнаткан.

Хууда бүдүрүлгө ажыдып алыксап турар, ынчалза-даа документилен шын тургузуп шыдавас улуска дуза кадары-биле тускай агент кылыр деп турарын А.Г.Листков чугаалаарга, аңаа хамаарыштыр журналист Роланда Казачакова айтырды:

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

СОЛУН БОЛГАШ АЖЫКТЫГ ДЕЛГЕЛГЕ БОЛУР

«Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор телевилелиниң ээлчеглиг ярмарказына Тыва белекенип турар.

Республиканың экономиказынга эн чугула «Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө» деп делгелге-ярмарка декабрь 4-те «Сүбедей» спорт комплекзинге болур. 2014 чылдың түннелдеринге тураскааттыг ол ярмарканың кол организагызы Тываның Экономика яамызының дыңнатканын езугаар алырга, аңаа республиканың бүгү кожууннарындан болгаш сумуларындан 153 ажыг бараан бүдүрүкчүлери киржир.

Садар чүүлдерниң хевирлери аңгы-аңгы – аш-чем аймаандан эгелээш чоннуң ус-тывыш кылыгларына, аш-чемге хамаарышпас барааннарга чедир болур. Чижээ, мөңгүн-тайгажылар Тываның чамдык чурттакчыларына сонуганчыг болур сарлык сүдүн болгаш эдин садар. Мурнуку делгелгелерге ол кожуунуң чону хемчелеп каан сарлык эдин чонга сонугаткан.

Тожу болгаш Тере-Хөл кожууннар ыштаан, хаарган, доңурган балыктары-биле келгеннерни өөртүр. Тес-Хемниң сайгарлыкчылары чоокта чаа ажыткан кидис өөр цегиниң продукциязын, тандыжылар – ары чигирин болгаш өшкү сүдүн делгээр. Өвүр кожуун – тыва хептиг ойнаар-кыстарны, суй белекти болгаш тыва национал хепти эккээр.

Кызыл хоорайның ус-шеверлери бажың эт-херекселен, национал суй белек аймаан, каасталгаларны, пөш хирээндизи-биле долдурган сыртктарны, «Аът чарыжы» деп стол оюнун, чаваганы, көгээржитки, халчыгаштарны, сумкаларны, уруглар идиин, кидистен кылган идик-хепти болгаш өске-даа чүүлдерни делгээрлер. «Тува present» деп биче инновация компаниязы алга-кештен кылган чонга аажок негеттитинип турар продукцияны бараалгадыр.

Делгелгениң эн эки киржикчилеринге дипломнарны болгаш шаңналдарны тыпсыр. Губернатор телевилелин моон соңгаар күүседириниң талазы-биле «Төгериң стол» эрттирерин программада көргөн.

ТР-нің албан-езуунуң сайтызындан.

ХООЧУННАРНЫҢ ИДЕПКЕЙЛИГ АЖЫЛЫ

Күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннар (пенсионерлер) чөвүлели ээлчеглиг пленумунга Ада-чуртун Улуг дайынының хоочуннарының болгаш дайын чылдарында тылдың ажылдакчыларының социал амыдырал байдалының талазы-биле Бүгү-россияның рейд-мониторинг чорудар дээн ажылының дугайында база Ие хунун демдеглээр талазы-биле организастыг айтырыгларны чугаалашкан. Кызыл хоочуннар албан организация черлеринге, бүдүрүлгө коллективтеринге хоочуннар (пенсионерлер) чөвүлелдерин тургузуп, хоочуннар ортузунга ажылды ам-даа күштелдирери көрдүнгөн.

Бо айтырыгларга хамаарыштыр пленум кежигүннери санал-оналдарын солушкан. Хоочуннар Долчун Лопсан-Шыраповна Ондар, Кара-Күске Күн-

зекович Чооду, Зоя Палагаевна Аракчаа, Ирина Шекпер-ооловна Очур, Чаш-оол Кыргысович Айыр-Санаа, Александр Ооржак боттарының ажыктыг арга-сүмелерин бергеннер.

Ылаңгыя кудумчуда эзирик кижилер, пиво садып турар ларектар, хоочуннарга чиигелделиг социал садыглар, театр, филармонияга оюн-концерт көөрүңгө чиигелделиг билеттер, арагалаашкын дугайында дээш, өске-даа чидиг айтырыгларны чыылганнар чугаалашкан.

Республиканың хоочуннар чөвүлелиниң ажылы сөөлгү чылдарда идепкей-жээн. Оон тодаргай чижээңге «Серебрянка» санаторий-профилакторий-биле сырый харылзааны демдегледип болур. Сөөлгү үеде хоочуннар маңаа керээз езугаар кадыын быжыглап, дыштанып

ап турар апарганы өөрүнчүг. Санаторий-нің удуртулгазының чөпшээрели-биле хоорайның хоочуннар чөвүлелиниң пленум кежигүнү Валентина Тооруклаевна Ондар шашки, шахмат, теннис маргылдааларын организаптап, оон деткикчизи болуп турар.

Ноябрь айда чаа томуйлаткан кол эмчи Альбина Борисовна Ондар-биле ужурашкаш, демниг ажыл дугайында чугааны чоруткан соонда, хоорайның улуг назылыглар клуву дыштаныкчыларга солун концертин көргүскен. Хоочуннарны «Серебрянкаже» чедиреринге Росреестриниң республикада директору Леонид Дамдын «Газель» автомашинаны берип дуздалашканына хоочуннар сеткилинден өөрүп четтирген.

Бистинь корр.

ШУУЛГАН ДУГАЙЫНДА ЧУГААЛАШКАН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

— Бисте сайгарлыкчылар деткир департамент бар болгай, ийи организация чергележи бербес бе?

А.Листков:

— Чок, бирээде, ол департамент звес боор, ийиде, оларның ажылының угланышыны ийи аңгы болур. Агентиер бир дугаарында чер, чырык, чылыг айтыргларына дузалажыр — деп харыылады.

Т.Д.Дулуш «Амыдыралдың шынары» бөлүккө «2018 чылга чедир Россияның чурттакчыларына чуртталга бажыңнары тударына үш триллион ийи чүс рубль көрдүнгенин дыңнатканы өөрүнчүг медээ болган дээрзин чугаалаан.

«Бистиң регион эмчи айтырынага хамаарыштыр берге байдалда, чүге дээрге улус эмчелеп алыры-биле Саян артыңче чоруп турар. Чаа аппаратура бар, ынчалза-даа ону ажылгап

билбес бооп турары хомудан чыг. Бо айтырыг Россияның өске регионнарында база бар. Ынчангаш ындыг чорукту болдурбазының хемчеглерин чорудуп турар — деп, «Социал шынчы чорук бөлүктүң» ажылына киришкен Л.О.Бурбучап чугаалаан.

Декабрь 10-да Кызыл хоорайга Бүгү-россияның Улусчу фронтунун Тывада салбыры, Россияның Президентизинин регионда бүзүрөткен төлээзи, хөй-ниити организацияларын-дан 100 хире кижжи киржикчилег чыыш болур. Аңаа Москвага болган шуулган-биле киржикчилерни таныштыргаш, 2013-2014 чылда кылдырган ажылдарны түңнээш, 2015 чылда чүнү кылырын дугуржунун дугайында планнап турар.

Айдың ОНДАР.

Эрес ХОВАЛЫГНЫҢ тырт-тырган чуруу.

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазының Чарлыгы-биле бадылаан Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының ийиги составының кежигүннеринин хөй-ниити организацияларына дыңнады

Бистер, Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазының 2014 чылдың ноябрь 12-де № 255а Чарлыгы-биле бадылаан Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының ийиги составының кежигүннери Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының ийиги долу составын четчелеп эгеледвис.

«Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының дугайында» Тыва Республиканың 2011 чылдың март 16-да № 409 ДХ-1 хоойлузунга болгаш Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазының Чарлыгына дүүштүр Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының ийиги долу составын четчелээринге киржирин күрүнө бүрүткелин эрткен, күрүненин звес коммерциялыг звес организацияларга, хөй-ниити организацияларына болгаш каттыжышкыннарга саналдап тур бис.

Чогуур муниципалдыг районун, хоорай округунуң де-вискээринде доктаамал азы кол нуруузуна чурттап турар боттарының төлээлерин Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының составына кирир күзеленин дугайында удуртукчу коллегиялдыг органның (конференцияларның, хуралдарның) шийтири-биле бадылаттынган билдиришкенин чорударын диледвис. Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының составына боттарының төлээлерин депшидерин күзүн регионун хөй-ниити организацияларын-дан билдиришкенин 2014 чылдың ноябрь 24-тен декабрь 10-га чедир хүлээп алырын сагындырып тур бис. Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазын четчелээринин II чадазын эрттиреринге дузалажып турар ко-жууннарның, Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларның Төлээлекчилер хуралдарының чанында муниципалдыг ажылчын бөлүктөргө билди-ришкенин кирир.

Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының составына боттарының төлээлерин кири-рин саналдаан билдиришкенинге кожар документиер:

а) хөй-ниити каттыжышкы-нының удуртукчу коллегиялдыг органының, ооң иштинде муни-ципалдыг конференцияларның, хуралдарның шийтири;

б) хөй-ниити каттыжышкы-нының уставының нотариуска шынзыткан хоолгазы;

в) хөй-ниити каттыжышкы-нының күрүнө бүрүткелин эрт-кен дугайында шынзылганының нотариуска шынзыткан хоолга-зы;

г) Хөй-ниити палатазының кежигүнүгө кордакчы кыл-дыр депшиткен хөй-ниити кат-тыжышкынының төлээзинин «Тыва Республиканың Хөй-ни-ти палатазының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң 5-ки чүүлүнүн 2-ги пунктузунда көрдүнгөн негелделерге таар-жып турарының дугайында ме-дээлер;

д) Хөй-ниити палатазының кежигүнүгө кирер дугайында кордакчының билдиришкени;

е) хөй-ниити каттыжышкы-нының ажыл-чорудулганының дугайында дыңнады;

ж) 3x4 хемчээлдиг 2 чурук.

з) кордакчының паспортунуң 2 арынының хоолгазы.

и) хөй-ниити каттыжышкы-нының көргүзери чугула деп са-нааны өске-даа документиер.

Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының ийиги чыы-жын четчелээринин айтыргла-рының талазы-биле регионун (тус чернин) хөй-ниити катты-жышкынына дузалап турар муниципалдыг ажылчын бөлүккө болгаш Тыва Респу-бликаның Хөй-ниити палатазын-че эргежок чугула докумен-тилерни дараазында адресче чорудар: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 6.32, каб 125 (пн., пт. 09.00-18.00 шак, дүштеки чапсар 12.00-13.00). Электрон-нуг адрес: palata@tuva.ru 2014 чылдың декабрь 10-га чедир.

УРАЛДА ТЫВАЛАРГА УЖУРАШКАН

Уралдың күрүнениң юридиктиг университетинге ноябрь 22-де Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чаңгыс чер-чурттуг студентилер-биле болгаш оларның башкылары-биле ужурашкан, ында Тывадан 140 кижжи өөренип турар.

Регионун удуртукчузу эң эки өөредилгелиг болгаш идеп-кейлиг студентилерге стипен-дияларны болгаш хүндүлел бижикирни тывыскан, боду-нун өөренип турган чылдарын сактып чугаалаан, келир үениң юристеринин айтыргларына харыылаан, оларның-биле кады тыва хөөмей-сыгытты дыңнаан.

Ол кежээ Уралдың универ-ситетинин залы чык долу бол-ган. Тываның Баштыңы-биле ужуражыр дээш чүгле ол уни-верситетте чаңгыс чер-чурт-туг студентилер звес, оларның башкылары, дээди өөредилге черинин удуртулгазы, ол хо-райның өске дээди өөредилге черлеринде өөренип турар Тыва чурттуглар база келген-нер. Шолбан Кара-оол чаңгыс демниг чоруу дээш оларны мактаан болгаш чүгле бот-бот-тары-биле аралажыр звес, Рос-сияның өске хоорайларын-дан келген оолдар, уруглар-биле таныжарын, найралдыг бо-лурун чагаан. «Амыдыралды делгеми-биле көөрү чугула, дидим болгаш университеттин хөй-ниити амыдыралына идеп-кейлиг киржир херек» — деп, ол чугаалаан.

Енисейнин эриин чурттаан чонун күчү-күжү улуг, республи-каның бодунуң — эгэртинмес деп, Тываның Баштыңы санап турар. «Совет эрге-чагырга-ның чылдарында хөй чүүлдер кылдырган, амгы үеде кылыр чүүлдеривис оон-даа хөй. Рес-публиканың кол айтыры бол-за, инфраструктураны сайзы-радыры-биле холбашкан. Тыва-да кокстуг хөмүр-даштын улуг чыдыны бар, ону даштындан безин көөрге, илдең — хөмүр-даштын кара дилиндектери чер кырында көстүп чыдар. Ол улуг хемчээлдиг сорулганы демир-орук чокта шийтирилээри бол-дунмас» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Кызыл — Курагино демир-орук шугуму Элегестин хөмүр-даш чыдынын Транссибтин

оруу-биле каттыштырар деп са-нап турар. Россиядан чүктерни, ылаңгыя хөмүр-дашты эде ху-ваарына идиг болур. Чүгле хөмүр-дашты звес, аңаа немей чести, вольфрамны, оларның курлавыры Тывада улуг база казып тып болур. Оларны казып тывар болгаш болбаазырадып кылыр комбинат ажылгалга кирер.

«Россияның Президентизи Владимир Путин: «Демир-орук туттунар!» деп чугаалаан. Ооң тудуунга 89 миллиард рубльди тускайлаан шийтир хүлээп ал-дынган. Чээли акша-хөреңгизин дугуржунуң үе-чадазында бис» — деп, Шолбан Кара-оол дыңнаткан.

Тываның эң улуг ийи дугаар төлөвилели — аэропортту чаар-тып кылыры. Ол ажыл эгелей берген. 1972 чылда туттунган аэропорт эргижирзэн, ону чаартыры негеттинип келген. Аэропорттун чаа оран-савазы туттунган, ам ужудушкун шөлүн кылыры арткан, ону чаартып кылган соонда улуг чүк сөөртүр самолеттарны хондуруп болур.

«Шаанда Свердловск — Абакан — Кызыл деп рейс бар чүве, ТУ-154 деп самолет улус аргыштырып турган. Ам база ындыг болур ужурлуг. Кызыл — Красноярск деп рейс бар, Кызыл — Москва рейизи база болур. Келир чылын ужудуш-кун шөлү белен апар» — деп, Тываның Баштыңы бүзүрөткен. Республиканың келир үезинин дугайын чугаалааш, ол төрзэн булуңунче ээп келирин дээди өөредилге черлеринин доозук-чуларын кыйгырган.

«Тывада ажылдап-чурттап турар кижилер силерни манал турар, доозупкаш, чанып кели-риңер чугула. Чуртта экономис-тер болгаш юристер бажын ажыг дижип турар. Олар база чедишпейн турар болдур ийин. «Шупту чүүлдү кадрлар ший-тирилээр» деп сөстөр ам-даа үнезин чидирбээн, кол чүве — бедик мергежилдиг болуру» —

деп, ол айтыкан.

Бо залда олурар дыка хөй тыва стипендиаттарның ажы-лын номчаан мен деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. Ол кижик кылдыр келир үениң юристе-ри — ийи ийис уругларның эс-сезин кириген. «Уруглар ханы уткалыг эссе бижээннер. Олар чүнүн-даа бажынга хоойлу ту-рар ужурлуг дээннер. Шынал-ла, ындыг. Кижжи төрелгетен тыптып келгеш-ле, керээ чарып, баштыңын шилип алыр чораан. Кол-ла чүүл — хоойлуну сагы-ры. Силер, юристер болгаш эрге-хоойлу ажылдакчылары, бодунарның мергежилиңерни, улуг ужур-дузалыын медегер билер ужурлуг силер» — деп, ол демдеглээн.

Ужуражылга соонда Шол-бан Кара-оол эң эки студенти-лерге дипломнарны тывыскан, а ол ышкаш Уралдың күрүнө университетинин ректору Вла-димир Бубликти медаль-биле болгаш диплом-биле шаңнаан. Шаңналдарны тергийн эки өөредилгелиг дөрт студент — Аялга Эртине, Айгуля Топуй-оол, Субудай Оюн, Дан-Хаяа Хертек олар алганнар. Идеп-кейлиг 6 кижини демдеглээн. Бо чылын ук университеттин бирги курузунга Тывадан 44 кижжи өөренип кирген.

«Кайгамчык үеде чурттап ту-рар силер, амыдыралче көрүш бо чылдарда эгелээр. Эки өөренир, билиглерни ханы шин-гээди алыр херек. Билиг чедип алыр дээн кижилерни Тывада аажок деткип турар. Өг-бүлө бүрүзүгө бир кижжи дээди эр-темниг болурунун дугайында программаны хүлээп алган. Хөй ажы-төлдүг, акша-хөреңгиз чедишпес өг-бүлелернин са-лым-чаянныг уруглары специа-листтер болур аргалыг болур ужурлуг» — деп, Тываның Баш-тыңы санаан.

Ужуражылганың түңнелинде республиканың алдарлыг ар-тизи хөөмей-сыгыт-биле чаңгыс чер-чурттугларына байыр че-дирген, студентилер боттары база күүселде кылган. Тываның Баштыңы-биле кады чурукка база тырттырганнар.

ИНВЕСТИЦИЯГА – ТУСКАЙЖЫТТЫНГАН АЛБАН ЧЕРИ

Тыва Республиканың Чааан чанында Экономика чөвүлелиниң калбак хуралының ажылының кол кезини инвесторлар-биле ажыл чорудар тускайжыттырган органны регионга тургузарының эргежок чүгулазының дугайында айтырыгны шийтпирлээринге тураскааттыгын.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол «2015 чылда Тыва Республиканың инвестиция байдалы болгаш инвестиция политиказы» деп Айыткалын кылгаш, ол чугааны эгелээн. Инвесторлар боттарының тодаргай айтырыын шийтпирлээр-биле хөй кезинде республикада албан черлериниң өрээлдерин кезип, шоолуг тапкычы кижилер-биле ужурашып, бодунуң төлөвилелиниң

дугайында катап-катап чугаалаар ужурга таваржып турарын амыдырал көргүскен. Ындыг чорук ол кижиниң үезин аажок чир, колдуунда хилис баар. Бо херекке «чаңгыс көзенек» деп принципти тургузар херек, ынчан харыылаар ужурлук кижилерни чаңгыс черге чыып алыр. Ону чедип алырда инвестицияны хаара тударының болгаш инвесторлар-биле ажылдың талазы-биле тускайжыттырган организацияны тургузары чугула» — деп, Чазак Даргазы чугаалаан.

Ол айтырыг талазы-биле илеткелди республиканың экономика сайыдының бирги оралакчызы **Аида Артына** кылган. Өске регионнарның дуржулганын даянган, Экономика яамызы «Инвестицияны хаара тудар талазы-биле агентилел» деп, ажык акционерлиг нийтилелди тургузарының талазы-биле төлөвилелди ажилдап кылган, ооң штат саны 6 кижиде ол дыңнаткан. Агентилелдин чыл дургузунда чарыгдалынга, акшаны ооң ажилдап ап эгелээринге чедир, бюджеттен 5459 муң рубльди тускайлаар. Агентилелди бизнес-инкубаторга тургузар болза, чарыгдал 3,5 млн. рубль чедир кызырлыр.

Ол ААН-ниң кол сорулгазы республиканың экономиказынче инвестицияларны хаара тудары, Россияның болгаш делегейниң компанияларының инвестиция төлөвилелдерин деткири болгаш ооң күүсел-

дезиниң бүгү үезинде комплекстиг дузаны чедирери, инвесторларга информастыг болгаш башкарыкчы деткимчени көргүзери, чер участоктары тып бээри, чөпшээрел документилерин чыыры, эргежок чөпшээрелдерни алыры болгаш дуза чедирген кижизиниң эрге-ажыктарын күрүнэ эрге-чагырганың күүсекчи органнынга төлээлээри. Оон аңгыда инвестиция төлөвилелдерин ажилдап кылырынга болгаш оларны күүседиринге ачы-дузаны муниципалдыг тургузулганын чыгыргаларынга чедирери көрдүнүп турар. Тускайжыттырган организацияның кол сорулгазы—административтиг шаптаразынарны тургуспазы болгаш Тываның девискээринге инвестицияның иделкейлиг чоруун күштелдирери.

Чаа ындыг органны тургузарының эргежок чугулазының дугайын бадыткап тура, илеткелчи Экономика яамызының системазында тургустунган инвестиция төлөвилелдериниң килдизи өске ажыл-херектериниң хөйүндөн, эрге-байдалының чавызындан, эргежок чугула материалдыг баазаның чогуңдан үстүндө адаттыгын чугула сорулгаларны шийтпирлеп шыдавайн турар деп демдеглээн.

Республика Баштыңы чыылганнардан ындыг чаа албан чери херек бе, азы херек чок бе? дээрзин айтырган. Бир эвес херек болза, ону кандыг хевирлиг кылдыр тургузарыл? Ооң ачы-дузаны сайгарлыкчылар нийтилежилгезинге хереклеттинер бе?

Агентилелди тургузарын Улуг-Хем кожуунуң чагырга даргазы **Мерген Анай-оол** деткээн, ооң специалистеринге иделкейлиг болгаш делегей рыногунда чүү болуп турарын эки билер кижилер ажилдаар ужурлук деп демдеглээн. Ындыг кижилер республикада бар, оларны бо ажылче хаара тудар херек.

Сайгарлыкчыларга бюрократчы шаптаразынарны ажып эртеринге дуза чедирер сорулгалыг агентилелди тургузарын «Ажыл-херекчи Россия» каттыжышкынының регион салбырының удуртучузу, «Голевитиң даг-руда компаниязы» КХН-ниң чингине директору **Андрей Листков** деткээн болгаш тургустунган ол организация ажыл-херээн чогумчалыг күүседир болза, тускай эрге-байдалдыг апаар, тодаргайлаарга, күрүнэ органы болур деп демдеглээн.

«Улуг-Хемуголь» КХН-ниң чингине директору **Александр Брокерт** амгы үеде бар болуп турар чөпшээрелдериниң хөйү агентилелди тургузарын негеп келген дээрзин демдеглээн. Ылаңгыя ол биче бизнеске хамааржыр, чамдыкта ооң

төлээзинге бюрократчы оруктар эртеринге үе-даа, күш-даа четпейн баар, ооң түңнелинде тургузуп алган төлөвилелин күүседиринден ойталаар ийикпел азы чажыт байдалче кирер. «Эң кол чүүл — тургузуп алыр организацияныстың база бир бюрократчы тургузуг апарбазы, а инвесторларга дуза чедирер езулук тургузуг болуру» — деп, ол чугаалаан.

Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазы **Хонук-оол Монгуш**, Тываның Сайгарлыкчылар эвилелиниң оралакчы президентизи **Роман Добровольский**, республиканың Саналга палатазының даргазы

Василий Хомушку, Тываның Чааан Даргазының бирги оралакчызы **Владимир Фалалеев**, «ТР-ниң Улустуң банкызы» ААН-ниң президентизи **Каролина Кара-Сал**, РЭА-ның СС-тиң бойдус курлавырларын комплекстиг шинчилээриниң Тыва институтунун директору **Владимир Лебедев**, республиканың Дээди Хуралының депутаты **Алдын-кыс Конгар** агентилелди тургузарын деткип, боттарының саналдарын бергенер.

Тургузар деп турар организацияның эрге-хоойлу хевириниң дугайында саналдар аңгы-аңгы болуп, изиг чугааны болдурган. Дээди Хурал-

үе-чадага хуваарын чугула деп санааннар. Баштай Чазактың чанынга аажок делгем бүрүн эргелиг бюджет албан черин тургузар, ооң соонда ол буткырынга туруп кээрге акционер кылдыр шилчидер.

Күрүнениң болгаш хуу черлериниң эрге-ажыктарының дең чоруун сагыры-биле ол организацияны күрүнэ-хуу черлеркады ажилдажылгазының принципинге үндезилеп тургузарын депутат **Ольга Кольчикова** саналдаан.

Санал-онал солчулганын түңнөп тура, Тываның Баштыңы инвестицияны хаара тударының талазы-биле тускайжыттырган организацияны тургузары эргежок чугула дээрзин болган чугаа бадыткаан деп демдеглээн болгаш кирген саналдарын барымдаалап ооң организас-эрге-хоойлу хевириниң дугайында айтырыгны чедир ажилдап кылырын Юстиция херектериниң талазы-биле яамыга дааскан. «Эң кол чүүл — республиканы инвестицияның сонугаар чоруунга ажилдап турар эрге-чагырга биле бизнестин харылзаазын тургузарынга дуза чедирер, ажил-ишчи албан черин тургузар, инвестиция төлөвилелдерин күүседип турар үеде инвесторлар биле күүсекчи эрге-чагырга органнының ажыл-чорудулгазынга башкарылганы боттандыраары» — деп, Шолбан Кара-

99

«Эң кол чүүл — республиканы инвестицияның сонугаар чоруунга ажилдап турар эрге-чагырга биле бизнестин харылзаазын тургузарынга дуза чедирер, ажил-ишчи албан черин тургузар, инвестиция төлөвилелдерин күүседип турар үеде инвесторлар биле күүсекчи эрге-чагырга органнының ажыл-чорудулгазынга башкарылганы боттандыраары» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

дың депутады **Виталий Бартына-Сады** эрге-байдалдыг организацияны тургузар дээрнерни деткээн болгаш Чазактың тургузуунга республика Баштыңының чөвүлекчилериниң бирээзиниң баштаары чаа органны тургузарын саналдаан. Хөй-ниити палатазының даргазы **Хонук-оол Монгуш** болгаш өөредилге сайыды **Каадыр-оол Бичелдей** бо ажылды ийи

оол чугаалаан. Чаа тургустунар организация чүгле инвесторларга ачы-дуза чедирер эвес, хайгаарал хүлээлгени база күүседир ужурлук деп, Чазак Даргазы демдеглээн. Чижээ, бизнестин социал харысалгазының айтырыгларының талазы-биле лицензия дугуржулгаларын инвесторларның сагып турарынга контролду боттандыраар ужурлук.

«Тываны хөгжүдери-
ниң 100 чаа идеялары»
эссе конкурсузунга
248 ажыл кирген

«Тываны хөгжүдери-
ниң 100 чаа идеялары» эссе конкурсузунга хөй-ниитиниң угаан болгаш чогаалдыкчы күш-шыдалын оттурар база бар нарын айтырыгларны делгем чугаалажышкынче үндүрер, а эң кол чүүл оларны шийтпирлээриниң аргаларын ниити күженишкыннер-биле дилеп тывар сорулгалыг.

Республиканың Баштыңының чаңгыс чер-чурттугларынга «Дидими-биле чүткүдүңер!» деп социал четкилерге кириген кыйгызы кичээнге чок артпаан. Ноябрь 7-де конкурстун организаторларынга 18 эссе кирген турган болза, ноябрь 18-те, ажилдарны хүлээп алыр хуусаа төнгөндө, оларның саны 248 четкен.

Тываны канчаар чаагайжыдарының болгаш чурттакчы чоннуң амыдыралын канчаар экижидериниң дугайында боттарының бодалдары-биле аңгы-аңгы кылып турар ажилдың, социал байдалдың, харназының кижилери үлешкен. Киржикчилериниң аразында яамылар болгаш албан черлериниң ажилдакчылары, күрүнэ болгаш муниципалдыг албан-хаакчылар — 57 кижиде бар. Ажилдарның хөй кезини сургуулдарга, оларның иштинде Тывадан болгаш Россиядан дашкаар өөренип турарларга хамааржыр. Бар нарын айтырыгларга болгаш оларны шийтпирлээринге боттарының үзел-бодалдарын дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлериниң башкылары, сайгарлыкчылар болгаш эртемденнер, школа башкылары база эмчилер, күш-ажылдың хоочуннары болгаш өөреникчилер, кожууннар болгаш хоорайларның чурттакчылары илереткеннер.

Республика бюджетиниң немежири болгаш бюджет акша-хөрөңгизин үре-түңнелдиг ажилгаары, национал культураның болгаш экологияның нарын айтырыглары, экономиканың, кадык камгалал база өөредилгениң ол болгаш өске-даа адырларын сайзырадыры, өзүп оор салгалды кижизидери болгаш амыдыралдың кадык оурун непередери, регионнар аразының кады ажилдажылгазы база күрүнэ хандырылгаларын чедирери, суур болгаш чуртталга бажыңнарын тудуун көдүрери, хоойлу-дүрүмнү база эрге-хоойлу чурумунуң камгалалын сагыры, аныяктарны ажилга тургузары дээш, оон-даа өске темаларга айтырыглар авторларны дүвүредип турар.

Шупту ажилдарның чаңгыс аай аяны — нарын айтырыгларны шийтпирлээринге оларның авторларының шынчы сонугалды, сайгарып турар чүүлүн болгаш болушкуну ханы билири.

ТР-ниң парламента албаны.

ШҮҮГҮ НОЯНЫ ЧОРААН КЫРГАН-АЧАМ

Эрткен чылын Россияның соңгу найысылалы Санкт-Петербург хоорайже аян-чорукчулап чорааш, кырган-ачам, кырган-авам Анай-оол Дытпаевич биле Капитолина Алексеевна Ховалыгларның бажыңыга Москвада чурттап турар дунмам Дарина-биле аалдап четтим. Олар-биле ужуражырын Кызылдан үнерде-ле, телефон дамчыштыр дугуржуп алдым. Бажыңының чанынга чеде бергеш, домофонну басыптарымга: «Кымыл?» деп айттырган. «Тывадан төрелдеринер-дир бис» — дээримге, ажыдыпты.

Анай-оол Дытпаевич бисти эжиниң даштындан уткуп алды. Амыр-менди солушкан соонда, бисти ченненир өрээлинче чалады. Аңаа шайын хайындырып, столун делгеп турар үеде Капитолина Алексеевна бистиң чанывыска чедип келири билек, чугаалаштывыс. Олар бисти Тывада онза-солун чүү болуп турарын, кандыг өскерилгелер, чаар-тылгалар барыл, дөргүл-төрелдериниң амыдырал-чуртталгазын сонургап айттыдылар. Эң онзазынган чүүлүм Капитолина Алексеевна Тывада чурттап турар дөргүл-төрелдериниң шуптузунуң ат-сывын билири кайгамчык, чүге дизе ооң хары ам 90 ашкан. Анай-оол Дытпаевич төрзэн тыва дылынга чугаалажырга аажок эргим-дир дээрзин өөрүп чугаалады. Изиг шайны аартап орташ, оларның кайгамчык амыдырал-чуртталгазы-биле таныштым.

1952 чыл. Тываның школаларынга чаа өөредилге чылының эгелээриниң бүдүүзү. Ол чылын Капитолина Алексеевна Куванова ырак хоорайдан Тывага ажылдаары-биле чедип келген. Аныяк башкыны Сүт-Хөл кожуунунуң Бора-Тайга школазынче хуваалда езугаар чоруткан. Ынчан аңаа эге школа турган. Ол бодунуң баштайгы күш-ажылчы базым-нарының дугайында мынчаар сактып чугаалады:

— Ковров хоорайның башкы институтунга өөренип турдум. Ону доозуптарым билек, мени Тываже чорудупкан. Ынчан Тыва дугайында билбес-даа, дыңнаваанда турган мен. Маңаа келгеш, шуут кайгал калган мен: өске чон, өске дыл, өске езу-чаңчыл, өске культура. Бир-тээ, чедип келген болганымда, шипирлиг бодангаш, ажылдап кирипкен мен. Бора-Тайга школазынга математика башкызы орус эжим уруг-биле кады чеде берген бис. Ооң-биле чаңгыс бажыңга кады чурттап турдус. Мен ол школага орус дыл болгаш литература башкылап турдум. Тыва өөреникчилер ынчан орус дылды билбес турган. Ынчалза-даа оларның өөредилгеге сундулуун, сонургалының бедии, хамык чүүлдү дүрген шигээдиң аптарын эскерген мен. Ооң соонда мени өөредилге эргелекчи-зи кылдыр томуйлаан.

Бир катап ажылдап турумда, өрээлимге шериг хептиг аныяк оол кирип келген. Ооң-биле чугаалажып, таныжып алдывыс. Ол ынчан бистиң школавыска очулдурукчу башкызы болуп ажылдап турган. Чоорту-ла ынчаар ужуражып каап чоруп турувуста, ол менден салдыкпастай берген. Найыралывыс чоорту быжыккан, ынакшылче шилчий берген. Бир катап ол меңээ: «Өг-бүлө тудуп, кады чурттаар бис бе?» — деп санал кириген. Баштай аайын тыппайн, боданыр ужурга таварышкан мен. «Тывага дугуржулга езугаар дөрт чыл ажылдаар болгай мен. Ам ийи чыл арткан. А ооң кадында чуртумда эш-өөрүм, ада-ием, дунмаларым сактып, чаныксаарым база кончуг. Канчаар кижиге боор мен? Бир эвес чөпшээрэжиптер болзумза, маңаа Тывага, ол хевээр артып каар ужурлуг мен» деп дүвүренчиг бодалдар мени амыратпастай берген. Ынчаар элзэн боданып-боданып, адак соонда өг-бүлө тударынга чөпшээрэжип ужурга таварыш-

кан мен. Ажыы-биле чугаалаарга, ынакшылдың быжыг доңу салбайн барганы ол-дур ийин.

Удаваанда 1954 чылдың февраль 25-те куда-дойувусту дүжүрген бис. Өөм ээзиниң ада-иези, дөргүл-төрели база аңаа чурттап турган. Бир катап мени төрели угбазының бажыңынче алпарып кириди. Олар бисти аажок эки, чылыг-чымчак уткуп, хүлээп алдылар. Ынчан бир дугаар сүттүг, дустуг тыва шайны иштим. Меңээ өөрөнмээн кижиге шай ындыг-ла эки эвес ышкаш сагындырган.

Анай-оол, Капитолина Ховалыглар уйнуктары Шончалай, Дарина-биле. Санкт-Петербург. 2013 чыл.

Ынчалза-даа аңаа чоорту өөрени берген мен. Меңээ эң амданныг чем үске быжырып каан далган болган.

Ол чылдарда өөм ээзиниң төрөл угбазы-биле чоок таныжып, найыралдажы берген бис. Ол кончуг хүндүлээчел, биче сеткилдиг, дузааргак, ажык чаңыг кижиге. Кызыл хоорайга чурттап бергеш-даа, ооң аал-оранынга үргүлчү барып, харылзажып турдус. Ажыы-биле чугаалаарга, тыва чоннуң хүндүлээчел, төрөлзирек, чымчак сеткилдиг аажы-чаңы, бүдүжү ол школага ажылдай берген баштайгы чылдарымдан эгелээш-ле, меңээ чоок, сагыш-сеткилимге аажок тааржы берген. Ынчангаш тыва кижиге кадай кылдыр барып алган болганымда, ооң ада-иезин, акы-дунмаларын, дөргүл-төрелдерин база-ла олар ышкаш бодумга ынчаар хүлээп ал чорурумну угаган мен. Бистиң төрөл харылзаавыс кажан-даа үстүп көрбээн. Өөм ээзиниң чоок кижилери бистиң бажыңывыска кээрге, хүндүткел езузу-биле хүлээп ал чор мен. Олар черле куруг келбес, белек-селзэн эккеп бээрлер. Бодумнуң таламдан оларны база хол куруг үндүрүп көрбээн мен.

Бис ийиниң аажы-чаңывыс аңгы: Анай-оол арай дүрген, түр када ажына кааптар кижиге, а мен оожум, томаан-ныг, далаш чок, бүдүштүг мен. Ынчангаш улуг маргылдаа үндүрбейн, бот-боттарывысты дыңнажып, хүндүлөжип, сүмележип, деткижип чорур бис. Кады чурттааш үр апардывыс, 59 чыл чеде берген. Харым улгаткан, таптыг-ла 91 харлыг мен.

Бир оол, бир кыстыг бис. Оглувус Юрий Новосибирск хоорайда, а Татьяна Санкт-Петербург хоорайда өг-бүлелери-биле чурттап турар. Ынчангаш бис уруу-вустуң чанынче чоокшулап, 2010 чылда көжүп кээп, мында турумчуп чурттап бердивис. Юрийниң оглу биле керни бистиң чанывыста. Уйнуктарывыс хүн-нүң-не кээп, биске дузалажып турарлар — деп, ол чугаалап берди.

Капитолина Алексеевна Ковровтуң башкы институтунче кирериниң мурнунда ийи дайынга киришкен. Баштай Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелей бээрге, ИХЯ-ның шериглериниң Төп район эргелелиниң ротазының дайынчызы, а 1945 чылдың апрель айда ооң ротазын Хабаровск хоорайже чоруткан. Ынчан Япония-биле чөрүлдээ эгелей берген турган. Орта ол дайынчы месилдежиш-киннерге киржир ужурга таварышкан.

«Ынчангаш дайынны көөр хөңнүм чок, тайбың үе мөңгези-биле турар болзун» — деп ол йөрээп олурду. Эрес-дидим чоруу дээш дайынчы медальдар-биле шаңнаткан. Ооң күш-ажылы база хилис барбаан: өөредилге шугумунга 40 чылдарда ажылдааш, «Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы» аттың, «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдарның эдилекчизи болган.

Кырган-ачам Анай-оол Дытпаевич Сүт-Хөл кожуунуң Бора-Тайга чурт-тук малчын арат Дытпай Ховалыгның

турган, бир чүк машиназынга таваржы бергеш, ооң кырынга олурупкаш, найысылалга чедип келдивис. Чаа чылды аңаа эрттирген бис. Кады келген эжим-ниң ачазы ынчан почта дажып, кожуун-нарже үнүп турган. Ол мени төрзэн суур-муга чедирип каан. Ол хүн ада-ием, дөргүл-төрелим чыгып, кончуг иртти дөгериң, изиг ханнаткан.

Бора-Тайга школазынга 1954 чылдан 1957 чылга чедир башкылап ажылдадым. Бир катап СЭКП райкомунуң секретары келгеш, соңгаар юридиктиг институтке кижиге өөредип чорудар дугайында Кызылдан даалга алганын чугаалааш, Свердловск хоорайже өөренип чоруурун сүмелзэн. Өг-бүлөм-биле дугурушкаш, институтке кирериниң шылгалдазын дужаап, 1961 чылда ону дооскаш, Кызылга суд черинге ажылдай бердим. Аңаа херектер көрүп, ажылдап чоруп турумда республиканың прокуратуразынче шилчидипкен. Ынчан кадрлар айттырып партия обкому шиптирлеп турган болгай. Прокуратурага ажылдап турумда, партия обкомунуң административтиг органнар килдизинче инструктор кылдыр алгаш барды. Улаштыр республиканың прокурорунуң эрге-дужаалынга 5 чыл ажылдадым. Ол-ла чылдарда Шүүгү яамызынга база билг-мергеж-лим берип, үлүүм киридим. Аңаа ажылдааным соонда республиканың Дээди Судунуң даргазынга 14 чыл бараан болдум. Оон 1998 чылдың январь айда хүндүлүг дыштанылгаже үндүм — деп, ол сактып чугаалады.

Кырган-авам, кырган-ачамның чылыг, чымчак, солун сактышкыннарының соонда байырлажып турувуста, олар өске өрээлче киргеш, сымыршкан соонда, биске белек кылдыр акша сундулар.

Анай-оол Дытпаевич — профессионал юрист. Ол бистиң республикавыска суд, прокуратура, юстиция органнарын хөгжүдеринге, оларның ажыл-чорудулгазын чаарты тургузарынга, аныяк кадрларны өөредип, оларны деткиринге бодунуң амыдыралчы улуг арга-дуржулгазын кириген. Бодунуң төлөптиг мезү-бүдүжүн, энергиязын болгаш билиин чонунга, Тывазынга бараалгаткан.

Ооң хөй чылдар дургузунда ак сеткилдиг, үрө-түннелдиг ажыл-херээ бедии-биле үнелеттинген. Аңаа «РФ-тиң алдарлыг юризи» деп хүндүлүг атты тывыскан. Ооң хөрзэн ТР-ниң база «Улустарның найыралы» орденнери каастап чорур. Ол Ленинчи юбилейлиг, «Күш-ажылдың хоочуну», Бүгү-делегейде сураглыг юрист Коннуң, РФ-тиң Юстиция яамызының 200 чыл юбилейинге тураскаал медальдары болгаш оон-даа өске шаңналдарның эдилекчизи. «Эки кылган ажыл — элөп читпес алдар» деп ханы уткалыг угаадыг бар. Анай-оол Дытпаевичиниң ажылы, амыдыралы аңаа бүрүнү-биле дүгжүп турар.

Интернационалчы өг-бүлениң ээлери — ынакшылга шынчы, амыдыралга туруштуг, ажы-төлүңгө үлегерлиг кижилер-дир. Ону оларның чурттап эрткен узун оруу, ажыл-херээ херечилеп турар. Оларның төлөптиг болгаш бүдүштүг чоруу — өскелерге үлегер-кижек.

Бо чылын Анай-оол Дытпаевич биле Капитолина Алексеевна Ховалыгларның аас-кежиктиг өг-бүлөзи бриллиант кудазын эрттиргенер. Ынчангаш оларга ам-даа үр чыл кады чурттаарын, быжыг кадыкшылды, ак орукту йөрээп артым. Шаандагы үе-биле деңгей көөр болза, бистиң кырган-ачавыс шүүгү албанының ноян эрге-дужаалынга ажылдап чораанын бодап келгеш, чоргаарла-нырдыр бис.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Чуруктуу хууда архивтен алган.

Шериг албан-хүлээлгевис эрттиргеш, орус эжим-биле Абаканга келгеш, ынчан автобус Кызылче маңавайн

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

2010 чылдың декабрь 22-де Тыва Республиканың Чазаның Даргазының №281 Чарлыгыга өскерилгелер кириринин дугайында

2003 чылдың январь 4-те «Тыва Республиканың Баштыңының — Чазаның Даргазының эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың №97-УХ-1 Конституция хоойлузунун 7 чүүлүнүн 4 кезээн удуртулга болдурга, **доктаады-рым болза:**

1. 2010 чылдың декабрь 22-де Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле күрүнө комитетинин күрүнө ачы-дузанын чедиреринин талазы-биле административтиг регламентинин бадылаарының дугайында» №281 Чарлыгыга дараазында өскерилгелерни кирир:

1) Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле күрүнө комитетинин «Арга-арыгны ажыл-агыйының төлөвилелинге күрүнө экспертизазы» күрүнө ачы-дузанын чедиреринин талазы-биле административтиг регламентининге:

а) 7 пунктта дараазында уткалыг 4 иштиги пунктуну немээр:

«4) ТР-ниң Арга-арыгкүркүмунун албан-езузуунун сайтызынга, күрүнө болгаш муниципалдыг ачы-дузаның «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде чаңгыс аай порталынга.»;

б) 11 пунктунун бирги абзазын дараазында эдилге-биле бижири:

«11. Күрүнө дузанын алыры-биле Арга-арыг ажыл-агыйы ТР-ниң Арга-арыгкүркүмунга боду (төлээлеткен кижизин дамчыштыр), почта чорудулгазы-биле азы электроннуг хевирге дараазында материалдарны (моон ыңай — экспертиза эрттирер материалдар дээр);»;

2) Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле күрүнө комитетинин «Күрүнө өңүзү болуп турар арга-арыг участогун арендааарының керээзин чарар эргени садарының талазы-биле аукционнары органиастаары болгаш эрттирери» күрүнө ачы-дузанын чедиреринин талазы-биле административтиг регламентинин 5.2 пунктузунун бирги абзазынга «, а ол ышкаш ТР-ниң Арга-арыгкүркүмунун албан-езузуунун сайтызынга, «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде күрүнениң болгаш муниципалдыг ачы-дузаның чаңгыс аай порталынга» деп сөстөрнү немээр;

3) Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле күрүнө комитетинин «Арга-арыг участоктарын арендага (аукционнар эрттирбейн), доктаамал (хуусаа чок) ажыл-агыйы-биле бээр» күрүнө ачы-дузанын чедиреринин талазы-биле административтиг регла-

ментининде:

а) 4 пунктта «бижимел» деп сөстү ап каалтар;

б) 7 пунктта дараазында уткалыг 4 иштиги пунктуну немээр:

«4) ТР-ниң Арга-арыгкүркүмунун албан-езузуунун сайтызынга, «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде күрүнениң болгаш муниципалдыг ачы-дузаның чаңгыс аай порталынга.»;

в) 13 пунктуну дараазында эдилге-биле бижири:

«13. Күрүнө ачы-дузанын чедиреринин үндезини болза, дилег ээзинин арга-арыг участогун арендага (аукционнар эрттирбейн), доктаамал (хуусаа чок) ажыл-агый кылдыр, хуусаалыг халас ажыл-агый кылдыр бээринин дугайында ТР-ниң Арга-арыгкүркүмунче бодунун эккелгени, төлээлеткен кижизин дамчыштыр, почта-биле азы электроннуг хевирге чорутканы билдиришики болур»;

4) Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле күрүнө комитетинин «Арга-арыг өзүмнерин садыглажырының керээзлерин аукционнар эрттирбейн чарары» күрүнө ачы-дузанын чедиреринин талазы-биле административтиг регламентининде:

а) 2.1.1 пунктта «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде күрүнениң болгаш муниципалдыг ачы-дузаның чаңгыс аай порталынга» деп сөстөрнү немээр;

б) 2.5.1 пунктунун бирги абзазында «билдиришики ээзи» деп сөстөргө «боду (төлээлеткен кижизин дамчыштыр), почта-биле азы электроннуг хевирге» деп сөстөрнү немээр;

5) Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле күрүнө комитетинин «Күрүнө хереглелдеринге азы муниципалдыг хереглелдерге арга-арыгның өзүмнеринин садыглажырының керээзлерин чарар эргени аукционнарын органиастаары болгаш эрттирери» күрүнө ачы-дузанын чедиреринин талазы-биле административтиг регламентинин 7.1 пунктузунун ийги абзазынга «, а ол ышкаш ТР-ниң Арга-арыгкүркүмунун албан-езузуунун сайтызынга, «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде күрүнениң болгаш муниципалдыг ачы-дузаның чаңгыс аай порталынга» деп сөстөрнү немээр.

2. Бо Чарлыкты «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2014 чылдың ноябрь 11
№255

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Өөредилге адырынга хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл ортумаа ниити-билиг школазы муниципалдыг автономнуг өөредилге албан черинин директорунун өөредилге методиктиг ажыл талазы-биле оралак-

Шаңнаарының дугайында

Чедиинкиннери болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш Россияның болгаш Тываның демнежилгезинин 100 чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чы-

лынга алдар кылдыр Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле шаңнаары болза:

Валентина Юмер-ооловна АДЫЯАНЫ — күш-ажылдың хоочуну;

Семен Кунгаевич БУЯНДЫНЫ — күш-ажылдың хоочуну;

Мария Донгаковна ДАРЖАЙНЫ — күш-ажылдың хоочуну;

Киров Салчакович ДИЛАКТЫ — күш-ажылдың хоочуну;

Светлана Тимуровна ДОНГАКТЫ — күш-ажылдың хоочуну;

Хажитмаа Тарачиевна КАШПЫК-ООЛДУ — күш-ажылдың хоочуну;

Валентин Максимовна КИЛЧЕННИ — күш-ажылдың хоочуну;

Каң-оол Норбуевич КУУЛАРНЫ — күш-ажылдың хоочуну;

Кара-оол Лопсаңович ЛАПЧААНЫ — күш-ажылдың хоочуну;

Софья Тимофеевна МАКАРЮКТУ — күш-ажылдың хоочуну;

Надежда Трофимовна МЕТЕЛЕВА-НЫ — күш-ажылдың хоочуну;

Зоя Тюлюшевна МОНГУШТУ — күш-ажылдың хоочуну;

Ирина Калга-ооловна МОНГУШТУ — күш-ажылдың хоочуну;

Наталья Мергеновна МОНГУШТУ — күш-ажылдың хоочуну;

Антонида Доржуевна ОНДАРНЫ — күш-ажылдың хоочуну;

Валентина Очур-ооловна ОНДАРНЫ — күш-ажылдың хоочуну;

Тамара Ондаровна ОНДАРНЫ — күш-ажылдың хоочуну;

Владимир Салчакович ОЧУР-

Россияның болгаш Тываның демнежилгезинин 100 чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга алдар кылдыр Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле Н.А. Салчакты шаңнаарының дугайында

Өзүп ораар салгалды кижизидер болгаш өөредир херекке салышкыны болгаш өөредилге талазы-биле хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Россияның болгаш Тываның демнежилгезинин 100 чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга алдар кылдыр Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл ортумаа ни-

ООЛДУ — күш-ажылдың хоочуну;

Оюмаа Васильевна ПАВУНУ — күш-ажылдың хоочуну;

Анна Васильевна ПОТЫЛИЦЫНА-НЫ — күш-ажылдың хоочуну;

Владимир Шомбуевич САЛЧАКТЫ — күш-ажылдың хоочуну, Россия Федерациязының Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү;

Галина Алексеевна САЛЧАКТЫ — күш-ажылдың хоочуну;

Владимир Николаевич СЕРИКОВТУ — шериг албанының хоочуну;

Людуп Иргитович СОЛУН-ООЛДУ — күш-ажылдың хоочуну;

Баяна Алексеевна ТУГУР-ООЛДУ — күш-ажылдың хоочуну;

Бавуу Доржуевич ХОВАЛЫГНЫ — күш-ажылдың хоочуну;

Куусаал Конгарович ХОМУШКУНУ — күш-ажылдың хоочуну;

Александр Салчакович ЧАНЗАН-НЫ — күш-ажылдың хоочуну;

Карбий-оол Хертекович ШАВЫ-РААНЫ — күш-ажылдың хоочуну;

Даваа-Самбуу Бээжинович ЯН-ДАКТЫ — күш-ажылдың хоочуну.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2014 чылдың ноябрь 6
№249

Шаңнаарының дугайында

Бедик мергежилдиг чоруу болгаш албан-хүлээлгезин шударгу күүседип турары дээш шаңнаары болза:

Россияның болгаш Тываның демнежилгезинин 100 чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга алдар кылдыр Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Чингис Вячеславович ДОПЧААНЫ — Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның ОШАЧКИ-ниң орук-патруль алба-

ти-билиг школазы муниципалдыг автономнуг өөредилге албан черинин социал педагогу **Нина Айылдаевна САЛЧАК-ТЫ** шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2014 чылдың ноябрь 6
№250

нының аңгы ротазының инспектору; **Эдуард Михалович КОШКАР-ООЛДУ** — Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның ОШАЧКИ-ниң орук-патруль албанының аңгы ротазының взвод командиринин оралакчызы, полицияның улуг лейтенантызы.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2014 чылдың ноябрь 6
№251

Д.И. Тороповка «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсырының дугайында

Тыва Республиканың көдээ девискээрлерин сайзырадырынга салышкыны болгаш үре-түннелдиг кады ажылдажылга дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый яамызының көдээ сайзырал

болгаш социал политика департаментинин директору **Дмитрий Иванович ТОРОПОВКА** тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2014 чылдың ноябрь 6
№252

А.Ш-Д. Кууларга «Тыва Республиканың улустун артизи» хүндүлүг атты тыпсырының дугайында

Культура болгаш уран чүүл талазы-биле ачы-хавыязы дээш «Тыва Республиканың Улустун артизи» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Культура яамызының «Тыва Республиканың В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры» күрүнениң бюджет

албан черинин артизи **Анзат Шожал-Доржуевна КУУЛАРГА** тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2014 чылдың ноябрь 6
№253

**К.С. Күжүгетти Россияның болгаш Тываның демнежилгезинин
100 чылынга база Кызыл хоорайның
үндезилеп тургустунганының 100 чылынга алдар кылдыр
Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле
шаңнаарының дугайында**

Тыва Республикага эртемни сайзырадырынга ачы-хавыязы болгаш идепкейлиг хей-ниити ажил-чорудулгазы дээш Россияның болгаш Тываның демнежилгезинин 100 чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга алдар кылдыр **Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле** Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының бойдус курлавырларын комплекстиг шынгаздып

алырының Тыва институту күрүнениң федералдыг бюджет албан черинин башкарыкчы эртем ажилдакчызы, Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы **Калин-оол Сереевич КҮЖҮГЕТТИ** шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

*Кызыл хоорай
2014 чылдың ноябрь 6
№254*

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Хей чылдарда үре-түнелдиг чогаадыкчы ажил-чорудулгазы дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты**

Галина Кыргысовна Монгушка — Тыва Республиканың Культура яамызының хоочуну;

Вера Алексеевна Чоодуга — Кызыл кожуунуң Сукпак сумузунда «Көдээ

Культура бажыңы болгаш библиотека хандырылгасы» муниципалдыг бюджет албан черинин уран чүүл удуртукчузунга тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

*Кызыл хоорай
2014 чылдың ноябрь 14
№ 257*

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Эртемни хөгжүдеринге үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда үре-түнелдиг ажилы дээш **Тыва Республиканың ордени-биле** Россияның Эртемнер академиязының Сибирьде салбыры Тываның Бойдус курлавырларын комплекстиг шынгаздыр институту федералдыг күрүнениң бюджет эртем албан черинин директору, профессор **Владимир Ильич Лебедеви** шаңнаар.

Культура болгаш уран чүүлдү хөгжүдеринге үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **«Шылгараңгай күш-ажылы дээш» Тыва Республиканың медалы-биле** «В. Көк-оол аттыг Тыва Республиканың Национал хөгжүм-шии театры» күрүнениң бюджет албан черинин грим цегинин эргелекчизи **Людмила Владимировна Волошинаны** шаңнаар.

Культура болгаш уран чүүлдү хөгжүдеринге үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **«Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты** «Н.Рушева аттыг уругларның уран чүүл школазы» Кызыл хоорайның уругларга немелде өөредилгениң муниципалдыг бюджеттиг өөредилге албан черинин директору **Алена Федоровна Семенованы** шаңнаар.

Көдээ ажил-агыйны хөгжүдеринге үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **«Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйнының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты** **Валентина Дамдын-ооловна Копушка** — Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйнының хоочуну;

Алексей Хунаевич Монгушка — Кызыл кожуун чагыргазының көдээ ажил-агый эргелелиниң начальнигинге тыпсыр.

Чедип алган күш-ажылчы чедиш-киннери болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты** «Өг-бүлге болгаш уругларга социал деткимчениң республика төвү» Тыва Республиканың күрүнениң бюджет албан черинин административтиг ажил-агый хандырылга килдизинин начальниги **Валентина Васильевна**

Эренчинага тыпсыр.

Хамааты тайбыңны болгаш эптежилгени быжыглаарынга болгаш сагыш-сеткил байлакшылын кадагалаарынга ачы-хавыязы дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты** «Кунпенчецо» Кызылдың тус черде шажын организациязының буддизм философиязының херектеринин база чоннар аразының этика культуразының лектор-консультантызы, шажын суртаалчызы хүндүткелдиг **Геле Лобсангга** тыпсыр.

Таңды кожуунуң хөгжүлдизинге ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты** Таңды кожуунуң чагырга даргазының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы **Людмила Николаевна Хаджиевага** тыпсыр.

Өөредилге адырынга хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле**

Салбакай Донгаковна Бавун-оолду — Улуг-Хем кожуунуң Шагаан-Арыгның 2 дугаар ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге албан черинин химия болгаш биология башкызын;

Шолбан Владимирович Быштак-оолду — Улуг-Хем кожуунуң Шагаан-Арыгның 2 дугаар ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге албан черинин төөгү болгаш ниитилел эртемниң башкызын;

Инна Абриковна Круглованы — Кызыл хоорайның «М.А. Бухтеев аттыг 1 дугаар ортумак ниити өөредилге школазы» муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге албан черинин логопед башкызын;

Салбак Салчак-ооловна Ондарны — Улуг-Хем кожуунуң Шагаан-Арыгның 2 дугаар ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг бюджет ниити өөредилге албан черинин математика башкызын шаңнаар.

Көдээ ажил-агый адырынга хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **Тыва Республиканың Баштыңының**

Хүндүлел бижии-биле Өвүр кожуун чагыргазының көдээ ажил-агый болгаш аш-чем эргелелиниң начальниги **Сергей Демирович Норбуну** шаңнаар.

Хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле**

Хеймер Давалановна Кууларны — Тыва Республиканың саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албаннның күрүне эргелеп-башкарылга болгаш тус чер эргелеп-башкарылга органнарынга саң-хөө контролю болгаш хайгаарал килдизинин кол контролер-ревизорун;

Валентина Каң-ооловна Монгушту — Тыва Республиканың саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албаннның экономика адырында саң-хөө контролю болгаш хайгаарал килдизинин начальнигин шаңнаар.

Хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы болгаш идепкейлиг хей-ниитичи ажил-чорудулгазы дээш **Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле**

Эмилия Андреевна Маскырны — Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актылар бижидилге эргелелиниң (агентилелиниң) Улуг-Хем кожуунда органының начальнигин;

Валентина Салчак-ооловна Ондарны — «Тыва Республиканың Херээженнер эвилели» Тываның регионалдыг хей-ниити организациязының кежигүнүн;

Шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың социал болгаш экономиктиг хөгжүлдизинге үлүг-хуузу болгаш идепкейлиг хей-ниитичи ажил-чорудулгазы дээш **«Буян-Бадырғы» ордениниң III чергези-биле** Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) ийиги чыыжының депутаты **Иван Васильевич Чучевти** шаңнаар.

Республиканың хөгжүлдизинге үлүг-хуузу болгаш идепкейлиг хей-ниитичи ажил-чорудулгазы дээш **«Шылгараңгай күш-ажылы дээш»**

Тыва Республиканың ордени-биле А.А. Даржайны шаңнаарының дугайында

Тыва литератураны хөгжүдеринге үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда үре-түнелдиг чогаадыкчы ажил-чорудулгазы дээш **Тыва Республиканың ордени-биле** Тыва Республиканың Улустуң чогаалчызы, Россия биле Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү **Алек-**

Татьяна Андреевна Сандакованы — «Тыва Республиканың Херээженнер эвилели» Тываның регионалдыг хей-ниити организациязының кежигүнүн;

Урана Коминаевна Ховалыгны — Тес-Хем кожуунуң Чыргаланды суму чагыргазының специализин шаңнаар.

Харылзаа болгаш информатизация адырында хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле** «Тыва Республиканың радиотелевидение дамчыдар төвү» Россияның телевидение болгаш радиодамчыдылга четкизи» федералдыг күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинин филиалының директору **Андрей Анатольевич Максимиенкону** шаңнаар.

Сагыш-сеткил байлакшылын кадагалаарынга хей чылдарда үре-түнелдиг дагдыныкчы ажил-чорудулгазы дээш **Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле** «Кунпенчецо» Кызылдың тус черде шажын организациязының буддизм философиязының херектеринин база чоннар аразының этика культуразының лектор-консультантызы, шажын суртаалчызы хүндүткелдиг **Тсеринг Лобсангга** тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

*Кызыл хоорай
2014 чылдың ноябрь 17
№ 261*

Тыва Республиканың медалы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) ийиги чыыжының конститусчу-эрге-хоойлу политиказының болгаш күрүне тудуунуң талазы-биле комитет даргазы **Виктор Григорьевич Глуховту** шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

*Кызыл хоорай
2014 чылдың октябрь 31
№ 243*

сандр Александрович Даржайны шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

*Кызыл хоорай
2014 чылдың октябрь 31
№ 244*

Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле В.В. Гиричини шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың уран чүүлүнүң хөгжүлдизинге үлүг-хуузу дээш Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин **Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле** чурукчу-скульптор, Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, Петровскинин

эртем болгаш уран чүүл академиязының кежигүнү (академиги) **Владимир Васильевич Гиричини** шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

*Кызыл хоорай
2014 чылдың октябрь 31
№ 245*

Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылын демдеглээринин Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле Ш.О. Донгакты шаңнаарының дугайында

Организацияларның болгаш хамаатыларның эрге-ажыын болгаш хоойлу езугаар сонургалдарын камгалаарынга, чөптүг чорукту боттандыраар талазы-биле профессионал хүлээлгелерин хей чылдарда ак сеткилдиг күүсеткени дээш Тыва Республиканың Арбитраж судунуң

судьязы **Шолбан Октябьевич Донгакты** шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

*Кызыл хоорай
2014 чылдың октябрь 16
№ 241*

Шаңнаарының дугайында

Хөй чылдарда үре-түннелдиг чогаа-а-ажыл-чорудулгазы дээш Россия биле Тываның демнежилгезиниң Кызыл хоорайның үндезилеттинип тургустунганының 100 чылын демдеглээриниң **Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле** Тамара Чамзоевна Давааны — «А.Б. Чыргал-оол аттыг Кызылдың уран чүүл колледжизи» ортумак профессионал өөрелдигениң күрүнениң бюджеттиг өөрелдиге албан чериниң ниити

ыры билеглерниң башкызы;
Зоя Чимит-ооловна Идам-Сюрюнну — «А.Б. Чыргал-оол аттыг Кызылдың уран чүүл колледжизи» ортумак профессионал өөрелдигениң күрүнениң бюджеттиг ниити өөрелдиге албан чериниң башкызын шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2014 чылдың ноябрь 14
№ 258

Шаңнаарының дугайында

Көдээ ажыл-агый адырында үре-түннелдиг ажылы дээш **Тыва Республиканың баштыңының Хүндүлел би-биле** Эртине Ангырович Манзайны — кожунун «Бай-Хөл» уксаажы-а-ажыл-агыйы» көдээ ажыл-агый турлуге кооперативиниң даргазы;
Василий Ипатович Шмаковту —

Каа-Хем кожунун Бүрен-Аксы суму-зунда тараачын (арат) ажыл-агыйның баштыңын шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2014 чылдың октябрь 30
№ 242

Шаңнаарының дугайында

Өзүп олурар салгалды кижизидер реке онза ачы-хавыязызы дээш Россия биле Тываның демнежилгезиниң Кызыл хоорайның үндезилеттинип тургустунганының 100 чылын демдеглээриниң **Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле** Анатолий Тюлюшевич Санчайны хайгааралы чок арткан беш ажыл-а-ажыл-агый адырында үре-түннелдиг ажылы дээш **Тыва Республиканың баштыңының Хүндүлел би-биле** Эртине Ангырович Манзайны — кожунун «Бай-Хөл» уксаажы-а-ажыл-агыйы» көдээ ажыл-агый турлуге кооперативиниң даргазы;
Василий Ипатович Шмаковту —

ти — хайгааралы чок арткан сес ажыл-а-ажыл-агый адырында үре-түннелдиг ажылы дээш **Тыва Республиканың баштыңының Хүндүлел би-биле** Эртине Ангырович Манзайны — кожунун «Бай-Хөл» уксаажы-а-ажыл-агыйы» көдээ ажыл-агый турлуге кооперативиниң даргазы;
Василий Ипатович Шмаковту —

Михаил Михайлович Ховалыгны — хайгааралы чок арткан алды ажыл-а-ажыл-агый адырында үре-түннелдиг ажылы дээш **Тыва Республиканың баштыңының Хүндүлел би-биле** Эртине Ангырович Манзайны — кожунун «Бай-Хөл» уксаажы-а-ажыл-агыйы» көдээ ажыл-агый турлуге кооперативиниң даргазы;
Василий Ипатович Шмаковту —

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2014 чылдың ноябрь 14
№ 250

Шаңнаарының дугайында

Күш-ажылчы чедишкннери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Россия биле Тываның демнежилгезиниң болгаш Кызыл хоорайның үндезилеттинип тургустунганының 100 чылын демдеглээриниң Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Роман Евгеньевич Артюхинни — Федералдыг казначейство (Россияның казначействозу) удуртукчузу, Москва хоорай;
Борбак-оол Балчирович Балчирни — Тыва Республиканың көдээ ажыл-а-ажыл-агыйының хоочуну;
Чочаймаа Ондар-ооловна Бата-вааны — Тыва Республиканың көдээ ажыл-а-ажыл-агыйының хоочуну;
Оюмаа Седиевна Донгакты — Улуг-Хем кожунун күш-ажылдың хоочуну;
Никита Оолакович Кара-Салды — Барыын-Хемчик кожунун күш-ажылдың хоочуну;
Алдын-оол Ондарович Кенденни — Тыва Республиканың көдээ ажыл-а-ажыл-агыйының хоочуну;
Хемер-оол Биче-оолович Куулар-ны — Тыва Республиканың көдээ ажыл-а-ажыл-агыйының хоочуну;
Чечек Ооржаковна Лопсанны — Тыва Республиканың көдээ ажыл-а-ажыл-агыйының хоочуну;
Августа Демьяновна Маркованы — Россия Федерациязының кадык камгалалының ажилдакчыларының Тыва Республиканың профэвилел организациязының даргазы;
Эрес-оол Ховалыгович Менниг-оолду — Тыва Республиканың көдээ ажыл-а-ажыл-агыйының хоочуну;
Дыртык Бак-Кысович Монгушту — Көк-оол аттыг Тыва Республиканың профессионал хөгжүм-шии театры» күрү-нениң бюджет албан чериниң артизи;
Кыргыз Очурович Нортуй-оолду

— Улуг-Хем кожунун күш-ажылдың хоочуну;
Чуккай Орловович Ойдупааны — Тыва Республиканың көдээ ажыл-а-ажыл-агыйының хоочуну;
Александр Лундуп-Доржуевич Ооржакты — Тыва Республиканың көдээ ажыл-а-ажыл-агыйының хоочуну;
Станислав Евгеньевич Прокофьевти — Федералдыг казначейство (Россияның казначействозу) удуртукчунун оралакчызы, Москва хоорай;
Андрей Юрьевич Романченкону — «Россияның теле-болгаш радио-дамчыдылга четкизи» федералдыг күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң чингине директору;
Чайзумаа Маадыровна Санчапты — Тыва Республиканың көдээ ажыл-а-ажыл-агыйының хоочуну;
Бичини Сагбалдаевна Сатты — Тыва Республиканың көдээ ажыл-а-ажыл-агыйының хоочуну;
Маадыр-оол Маадырович Сурун-оолду — Тыва Республиканың көдээ ажыл-а-ажыл-агыйының хоочуну;
Зоя Кыргысовна Тас-оолду — Тыва Республиканың көдээ ажыл-а-ажыл-агыйының хоочуну;
Климаа Ондаровна Хомушкуну — Тыва Республиканың көдээ ажыл-а-ажыл-агыйының хоочунун шаңнаар.
Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2014 чылдың ноябрь 14
№ 260

Россия биле Тываның демнежилгезиниң болгаш Кызыл хоорайның үндезилеттинип тургустунганының 100 чылын демдеглээриниң Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле Т.Ч. Ооржакты шаңнаарының дугайында

Хөй чылдарда үре-түннелдиг чогаа-а-ажыл-чорудулгазы дээш Россия биле Тываның демнежилгезиниң болгаш Кызыл хоорайның үндезилеттинип тургустунганының 100 чылын демдеглээриниң **Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле** «Тыва» КТРК ВКТРК ФКУБ-туң телевидение студия-

зының тыва дылда дамчыдылгалар белектээр талазы-биле режиссеру **Татьяна Чымбаевна Ооржакты** шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2014 чылдың октябрь 13
№ 214

Шаңнаарының дугайында

Чедип алган чедишкннери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Россия биле Тываның демнежилгезиниң болгаш Кызыл хоорайның үндезилеттинип тургустунганының 100 чылын демдеглээриниң **Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле** Роланда Николаевна Конгарны — Москва хоорайда №15 ортумак ниити өөрелдиге школазының англи болгаш немец дылдар башкызы;
Николай Николаевич Сердобовту — «Республиканың 2 дугаар эмнелге»

Тыва Республиканың кадык камгалалы-ның күрүнениң бюджет албан чериниң функционалдыг диагностика эмчизи;

Айлана Леонидовна Чадамбаны — «Кызыл хоорайның Культура төвү» муниципалдыг бюджет албан чериниң аныяк көрүкчүнүң театрының режиссер тургузукчузун шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2014 чылдың октябрь 10
№ 210

Шаңнаарының дугайында

Чедип алган чедишкннери, хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы база Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга алдар болдуруп Россия биле Тываның демнежилгезиниң болгаш Кызыл хоорайның үндезилеттинип тургустунганының 100 чылын демдеглээриниң Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Аида Чырта-ооловна Агбаанны — Ак-Довурак хоорайда «Теремок» уруглар сады муниципалдыг бюджеттиг назы четпээн уругларның өөрелдиге албан чериниң кижизидикчи башкызы;
Валентина Дажыевна Донгакты — Ак-Довурак хоорайда «Хаяа» садының садыгчызы;

Татьяна Сарыг-ооловна Донгакты — Ак-Довурак хоорайның 1 дугаар ортумак ниити өөрелдиге школазы муниципалдыг бюджеттиг ниити өөрелдиге албан чериниң эге класстар башкызы;

Аяна Каадыр-ооловна Кан-оолду — Ак-Довурак хоорайда «Мишутка» уруглар сады муниципалдыг бюджеттиг назы четпээн уругларның өөрелдиге албан чериниң логопеди;

Тамара Сюр-ооловна Кууларны — Ак-Довурак хоорайның күш-ажылдың хоочуну;

Валентина Кенденовна Монгушту — Кызыл-Мажалыктың 2 дугаар ортумак ниити өөрелдиге школазы муниципалдыг бюджеттиг ниити өөрелдиге албан чериниң директору;

Ольга Семеновна Монгушту — Барыын-Хемчик кожун чагыргазының

экономика талазы-биле кол специализи;
Тамара Семис-ооловна Салчакты — Ак-Довурак хоорайның 1 дугаар ортумак ниити өөрелдиге школазы муниципалдыг бюджеттиг ниити өөрелдиге албан чериниң география башкызы;

Айланмаа Сергеевна Сарыгларны — Ак-Довурак хоорайның сөөк-даянда өскерлишкннерлиг уругларның VI хевирниң тускай (коррекциялыг) ниити өөрелдиге школа-интернады Тыва Республиканың күрүнениң өөрелдиге албан чериниң директору;

Алдын-Кыс Александровна Саая-ны — Барыын-Хемчик кожун чагыргазының көдээ ажыл-агый эргелелин агроүлөтпүр комплекзин хөгжүдөр талазы-биле специализи;

Майя Борисовна Ооржакты — «Барыын-Хемчиктин туберкулез эмнелге-зи» республиканың күрүнениң кадык камгалал албан чериниң кол эмчизин шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2014 чылдың октябрь 10
№ 209

Шаңнаарының дугайында

Эрес-дидим чоруу болгаш карак кызыл чоруу дээш Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга алдар болдуруп Россия биле Тываның демнежилгезиниң болгаш Кызыл хоорайның үндезилеттинип тургустунганының 100 чылын демдеглээриниң Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Вейсал Сейфал-оглы Акберовту — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хөй-ниити организациязының кежигүнү;

Федор Алексеевич Ангазоровту — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хөй-ниити организациязының кежигүнү;

Борис Всеволодович Громовту — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хөй-ниити организациязының кежигүнү;

Овод Михайлович Дагар-Сюрюнну

— «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хөй-ниити организациязының кежигүнү;

Кара-кыс Монгеевна Дас-оолду — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хөй-ниити организациязының кежигүнү;

Буян Монгеевич Дас-оолду — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хөй-ниити организациязының кежигүнү;

Олег Дава-Самбуевич Долуманы — «Афганистан хоочуннарының эвилели»

ли» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Александр Шагдырович Доржуну — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Леонид Дмитриевич Доржуну — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Леонид Иванович Доржуну — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Роберт Дермеевич Доржуну — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Валерий Николаевич Иргитти — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Олег Геннадьевич Кабанковту — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Анатолий Александрович Казачковту — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Буянмаа Кара-ооловна Кара-Салды — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Франц Адамович Клинецвичини — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Владимир Васильевич Колесовту — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Андрей Оолакович Комбуйну — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Анатолий Васильевич Корчагинни — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Яктан Яковлевич Кууларны — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Олег Николаевич Кызыл-оолду — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Владимир Лопсанович Мандал-

оолду — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Семен Иванович Минчит-оолду — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Борбак-оол Эрес-оолович Монгушту — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Вадим Мызытович Намжойну — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Эчис-Балдир Борисович Нурзатты — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Чойганмаа Маржымаловна Ондарны — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Илья Кылын-оолович Ондарны — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Май-оол Даш-оолович Ондарны — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Олег Сатович Оолаканы — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Иван Чевин-оолович Оюну — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Василий Донгакович Санчат-оолду — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Юрий Каадыр-оолович Сарыгны — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Шолбан Андреевич Сарыг-оолду — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Анатолий Тюлюшевич Седенни — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Юрий Тимофеевич Старовту — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Эрес Васильевич Тойбааны — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Роман Истанович Ударааны — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Николай Ховалыгович Удуур-оолду — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Александр Ензакпанович Ховалыгны — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Арсен Седип-оолович Чагар-оолду — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Валерий Кежик-оолович Чоревени — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Махмуд Турабович Шадиевти — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Сергей Михайлович Шалыкты — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити органи-

зациязының кежигүнү;

Геннадий Эреваевич Шангыр-оолду — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Мерген Эрепович Шойдакты — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Николай Михайлович Шубту — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Роман Чыртакович Шулу — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Эдуард Доржуй-оолович Шууч — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Севастьян Биче-оолович Ыяны — «Афганистан хоочуннарының эвилели» Тыва Республиканың хей-ниити организациязының кежигүнү;

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-О

Кызыл хоорай

2014 чылдың октябрь 10

№ 212

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2014 чылда болгаш 2015 база 2016 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың девискээринге медицина дузазын хамаатыларга халас көргүзеринин күрүне магадылалдарының девискээр программасының IV кезээни үшкү абазына өскерилгелер кириринин дугайында

2014 чылдың октябрь 31 №507 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2013 чылдың декабрь 25-те Тыва Республиканың Чазаның «2014 чылда болгаш 2015 база 2016 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың девискээринге медицина дузазын хамаатыларга халас көргүзеринин күрүне магадылалдарының девискээр программасын бадылаарының дугайында» №755 доктаалы-биле бадылааны 2014 чылда болгаш 2015 база 2016 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың девискээринге медицина дузазын хамаатыларга халас көргүзеринин күрүне магадылалдарының девискээр программасының IV кезээни үшкү абазына

«2014 чылда бедик технологтуг медицина дузазындан аңгыда» деп сөстө «ооң иштинде, саң-хөө хандырылга ыяап-ла медицина камгаладылгазы акша-хөреңгизинин күсели-биле тандыраар бедик технологтуг медицина дузазының хевирлеринин даңзызы 2015 чылдың январь 1-ге чедир кир тускайжыттыг медицина дузазы кезээ болур бедик технологтуг медицина дузазы» деп сөстөр-биле солуп, өскерилгелерни кириер.

2. Бо доктаалды «Тувинская прав» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчысы В. ФАЛАЛЕ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Тыва Республиканың девискээринге «Чуга дош» операцияны эрттиреринин дугайында

2014 чылдың ноябрь 14 №403-р Кызыл хоорай

1994 чылдың декабрь 21-де «Бой-дустуң болгаш техногенниг шинчилиг онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаарының дугайында» №68-ФХ Федералдыг хоойлуну күседири-биле болгаш Тыва Республиканың девискээринге дош бадарының үезинде суг объектилеринге кижилерниң чуртталгазының айыыл чок чоруун хандыраар сорулгалыг:

1. 2014 чылдың декабрь 1-ден 2015 чылдың апрель 1-ге чедир үе дургузунда Тыва Республиканың девискээринге «Чуга дош» операцияны чорудар.

2. Тыва Республиканың девискээринге хамааты камгала адырында ажил-чорудулгазын хандыраарының талазы-биле чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни онза байдалдардан болгаш суга камгалаарының агентилели Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуглар чагыргалары-биле кады (чөпшээржилге-биле)

2014 чылдың декабрь 1-ге чедир:

- дош бадар үелерде хемнерге болгаш хөөлбектерге онза таварылгаларны узуткаарына кириштирип турар чепсек-херекселдерниң болгаш күштерниң тургузуун тодарадыр;

- суг объектилеринге айыыл чок чоруктуң сагындырылгы-профилактиктиг хевирниң материалдарын массалыг информация чепсектеринге тарадырын организастаар.

3. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларның чагыргаларына 2014 чылдың декабрь 15-ке чедир бүгү хевирниң автотранспордун дош кырында үнерин хоруп турар болгаш айыыл дугайында сагындырып турар информация демдектерни хемнер болгаш хөөлбектерниң эриктеринге тургузар.

4. 2014 чылдың декабрь 20-ге чедир Тожу, Каа-Хем, Кызыл болгаш Улуг-Хем кожууннарының муниципалдыг тургузуг-

ларының чагыргаларына сүмелээри болза:

- автотранспорт херекселдеринге база чадаг улуска кышкы үеде дош кежиглерин ажылгаарына белеткелин хандыраар;

- хемнерге база хөөлбектерге онза байдалдар болгаш таварылгалар тыгылганда, болгу дег уржуктарын узуткаарына адырлар аайы-биле ямылар болгаш албан черлери-биле чогуур өйүндө удур-дедир харылзааны организастаар;

- озал-ондактыг таварылгаларны болдурбазы-биле база болгу дег уржуктарын узуткаары-биле, ол ышкаш муниципалдыг тургузугларның чогуур девискээрлеринде дош байдалын хынаары-биле немелде хемчеглерни хүлээп алыр.

5. Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем ямызы ортумаак ниити билиг албан черлеринин өөреникчилеринин аразына кышкы үеде суг объектилеринге айыыл чок чорук дүрүмнерин сагыыр талазы-биле профилактиктиг чу-

гааларны база кичээлдерни чорудар хандыраар.

6. Тыва Республиканың күүсү эрге-чагырга органнын, организаларга ажылдакчылар аразына бадарының үезинде айыыл чок чорук дүрүмнерин сагырының дугайы профилактиктиг чугааларны чорудар.

7. Тыва Республикада Иштики хертер ямызына, Россияның ОБЯ-н Тыва Республикада Кол эргелелин Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуглар чагыргаларына дош бадарының үезинде хемнерниң болгаш хөөлбектерниң эрик кыдыгларын, кышкыларның чыылган черлерин ба чадаг улуска дош кежиглерин таңыла даарын организастаар.

8. Бо айтышкынны «Тувинская прав» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

9. Бо айтышкынның күүселдизинге контрольду Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчысы В.Фалалеевке дагзыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-О

«Дорт харылзаа»

КАДЫКШЫЛЫНЫҢ БАЙДАЛЫ-БИЛЕ АРГА-ШИНЭЭ
КЫЗЫГААРЛАТТЫНГАН КИЖИЛЕРНИҢ ЭРГЕ-АЖЫЫ

Бүгү-делегейниң инвалид-хүнүгө уткуштур редакцияда ноябрь 20-де ээлчеглиг «Дорт харылзаа» болуп эрткен. ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының кадыкшы Елена Ондаров-Саая, специалистери Чечек Күжүгет, Экер Чин-оолович Монгуш, Людмила Васильевна Хоюор-оол, «Медицина-социал экспертизаның» Республика талазы-биле кол бюросу» федералдыг чериниң 1 дугаар бюрунун удуртукчузу Ая Сүгөй-ооловна Ооржак, Пенсия бирдизинин Тыва Республика-салбырының кол специали-Саяна Эрес-ооловна Бараан киржи, «Шынның» кичүүчүлериң айтырыглары харыылаан.

Сонам ТЫКЫЛ-ООЛ, хоорай:

— Хеймер оглум шериг бан-хүлээлгезин эрттир дээш эмчи шинчилгезин ткен түннелинде өкпезин-аарыг болган. Оглум өг-бү-лүг, 2 ажы-төлдүг. Өкпе-рынындан ол 3 чыл эмнедип-рар. Бистер 6 кижичаңгыс-жында чурттап турар бис. уруг-дарыгга база айыыл-ыг байдалды тургузуп турар-гай. Ынчангаш өкпе-рыг кижилерге бажың-балгат-туп алыры-биле дузаламчы-ша-төгериң үндүрүп турар-а?

Ийн дугаар айтырым, үш-ыл өкпезин эмнедип турар-кижиге пенсия тыпсыр бе?

Ая Ооржак:

— Өкпе аарыының талазы-биле тускай эмчи комиссиязынга ну албан көөр. Фтизиатр эмчи-арыг кижини бистиң бюровус-е чорудар. Бир эвес ооң бай-алы баксыраар болза, комис-сия инвалид деп бадиткаар, а-адыкшылы чүгээртеп турар-болза, ол болдунмас.

Елена Саая:

— Бажың-балгат тудуп алыр-ызы чер аңгылап бээриниң ду-айында айтырыглары кири-бидилге езугаар тус чер ча-ыргазы харыылаар. Кызыл-хоорайның мэриязының амы-дыралхандырылга айтырыг-лары харыылаар килдистен то-дарагай харыыны алырын сүме-лээр-дир бис.

Софья Лопсан, Каа-Хем-хоорай:

— Мээң чугааланырым би-кимден-не багай. Дооскан-эртемим база чок. Пенсия-кылдыртып алыр дээрге база-болдунмас, чөпшээрес. Ажыл тып алыры-биле кай-наар баарыл?

Ая Ооржак:

— Медицина-социал экспе-ртизаны эрттирип турда, инва-лид кижичаңгыс бюрунун удур-тукчузу Ая Сүгөй-ооловна Ооржак, Пенсия бирдизинин Тыва Республика-салбырының кол специали-Саяна Эрес-ооловна Бараан киржи, «Шынның» кичүүчүлериң айтырыглары харыылаан.

Саяна Бараан, Елена Саая, Ая Ооржак, Экер Монгуш олар айтырыгларга харыылааннар.

ажылдакчы база эмчилер аарыг кижиге кадыкшылының аайы-биле тааржыр ажылды кири-бижиң каар. Ынчангаш чурттап-турар чериниң аайы-биле Чонну-ажылче хаара тудар төптөр ону-хандыраар ужурулуг.

Чечек Ооржак, Мукур-Ак-сы суур:

— Мээң оглум 2 дугаар-бөлүктүн инвалиди, ол ам 20-харлыг. Инвалид кижилерге-мооң мурнунда 24 муң рубль-берип турган. Амгы үеде ону-бербейн барган, субсидия-акшазының хемчээли база-эвээжээн, чүге ындыгыл?

Экер Монгуш:

— Мооң мурнунда чылдарда-инвалид кижилерге чингелде-лерни акша-биле берип турган. 24 муң рубльдин иштинде-чырык, хөмүр-даш садып алыр-болгаш өске-даа чингелделер-кирип турган. Амгы үеде чаа-стан-дарттарны тургускан болгаш, инвалид кижиниң чурттап оор-бажыңының шөлүн, өг-бүлө-зиниң кежигүннериниң санын-көөр алаар. Бажында чеже-кижи кири бижиткен болдур, оларның санын бажың шөлүгө-үлээр. Ынчангаш чүглө инвалид-кижиге онаажыр шөлдүн нор-мативтерин санап кээрге, акша-түнү үнүп кээр. Субсидияның-эвээжээн чылдаганы ында.

Инна Дамба-Хуурак, «Шын»-салуннун кол редактору:

— Республикада инвалид-ки-жилерниң нити саны чежел?

Саяна Бараан:

— Республикада ниитизи-биле 23116 инвалид кижичаңгыс. Оларның аразындан 3-кү бөлүктүн-инвалидтери — 8561, 2-ти бөлүктүн-— 9543, 1-ти бөлүктүн 2642, төрү-мелинден инвалид чаштарның-саны 2370. Олар федералдыг-пенсия алыкчылары болур.

Пенсияның хемчээли аңгы-аңгы болур. Күш-ажыл пен-сиязы ажылдаан стажындан-болгаш акша-шалыңындан кол-хамааржыр. Ол хөй болза, пен-сиязының хемчээли база хөй-болур.

Сайлык Бады-Хөө, Чаа-Хөл кожун:

— Мен 9 чыл дургузунда-инвалид мен (гастрострома). Тывадан дашкаар эмнелге-лер мени хүлээвес. Мээң-аарымга хамаарышкан эмчи-дериг-херекселин кайы апте-кадан садып ал болур мен?

Ая Ооржак:

— Республиканың 1 дугаар-эмнелгезинде хирургия салбы-рының эргелекчизинге барып, консультация алырын сүме-лээр-дир мен. Гастростромадан-аарыг кижилерге тускай хап-чыгаштарны халас бээр ужу-рулуг. Инвалид кижичаңгыс бю-рунун удуртукчузу Ая Сүгөй-ооловна Ооржак, Пенсия бирдизинин Тыва Республика-салбырының кол специали-Саяна Эрес-ооловна Бараан киржи, «Шынның» кичүүчүлериң айтырыглары харыылаан.

Роза Иргит, Бай-Тал суур:

— Мээң өөм ээзи 63 харлыг, ол 2 дугаар бөлүктүн инвалиди. Бир холу туттунмас, бир караа-көрбес. Ооң пенсиязы чүге-даа-четпес. Инвалид кижилерге ба-жың-балгат септеп алыр акша-төгериң көрдүнгөн ирги бе?

Чечек Күжүгет:

— Инвалид кижилерге ба-жың-балгат септедир акша-төгериң көрдүмээн.

Идам Курзуу, Кызыл хо-орай:

— Инвалид кижилерни-дыңнаарга чылдың-на ку-рорттап турар боор. Ынаар-баар путевканы кайыын ай-тырарыл?

Ая Ооржак:

— Инвалид кижилерни эмнеп-турар участок эмчизиниң бижип-берген справказы-биле ТР-ниң-Социал камгалал фондузун-га чеде бергеш, оочурга туруп-

алыр. Үези кээрге олар силер-же дыңнадыптар, ынчан силер-халас дыштаныр эргеңерни-ажыглап болур силер.

Клавдия Аракчаа, Шуур-мак суур:

— Мээң оглум 2 дугаар-бөлүктүн инвалиди. Ол ам-удавас 25 харлаар. Дээди-өөредилге чедип алыры-биле-республикадан дашкаар-өөренир эргези бар бе?

Ая Ооржак:

— Оглуңар комиссия эртип-турда, инвалид кижичаңгыс бю-рунун удуртукчузу Ая Сүгөй-ооловна Ооржак, Пенсия бирдизинин Тыва Республика-салбырының кол специали-Саяна Эрес-ооловна Бараан киржи, «Шынның» кичүүчүлериң айтырыглары харыылаан.

Чечек Күжүгет:

— Инвалид уругларның ка-дыының аайы-биле (караа-көрбес, кулаа дыңнаас, ко-ляскалыг дээш, оон-даа өске)-өөренир черлери аңгы-аңгы. Амгы үеде Интернеттен «Ин-валид кижилерге өөредил-ге черлери» деп сайтыдан ооң-долу даңзызы-биле таныжып-болур силер. ТР-ниң Күш-ажыл-болгаш социал политика яамы-зының талазындан инвалид-уругнуң кирер деп турар өөре-дилге черинче делегни бижип-бээр бис.

Антонина Далаа, Бай-Даг-суур:

— 1978 чылдан чажындан-мунчу аарыглыг уруг бар. Ол 6 айлыг турда, авазы чок-апарган, ынчангаш кырган-авазы азырап алган. Ол уруг-2009 чылда уруглуг болган, оозу база инвалид болган. Ол-оолду мен азырап алган мен. Инвалид кижилерге кандыг-чингелделер көрдүнгенил?

Экер Монгуш:

— Чырык болгаш хөмүр-даш-садып алыры 50 хуу чингелде-лиг болур. Ону чурттап турары-чериниң социал камгалал кил-дизинге барып, даңзыда кирген-документилерни дужааган

соонда, ажыглап болур силер.

Ульяна Хертек, Ак-Тал-суур:

— 2 дугаар бөлүктүн инва-лиди мен. 1998 чылдан тура-чингелделиг бажың оочурун-га турган мен. Ооң соонда-федералдыг даңзыже мээң-адымны кирибээн болган. Ооң чылдаганы чүдел?

Чечек Күжүгет:

— 2005 чылдың январь 1-ге-чедир тус чер чагыргаларын-га бажың оочурунга турган ха-маатыларны ТР-ниң Күш-ажыл-болгаш социал политика яамы-зының даңзынче кириген. Бир эвес силер 1998 чылда-оочурга туруп алган болзуңар-за, бистиң яамының даңзын-че кирибейн барган болзуңар-за, суд шийтпирин езугаар оочурга-туруп алыр эргелиг силер.

Юлия Донгак, Кызыл-хоорай:

— Мен 1 дугаар бөлүктүн-инвалиди мен. Бичиимден-тура ада-иемниң деткимче-зи-биле өөредилгениң шупту-чадаларын эрткен мен. Бо-чылын Москва хоорайның-каттышкан чоннар академия-зының юридиктиг факульте-дин бакалавр аттыг доостум. «Тываны хөгжүдериниң 100-чаа идеялары» эссе конкуру-зунга киржиң, саналдарым-ны ынаар база чоруткан мен. Доозуп алган эртемимниң-аайы-биле ажыл тыппайн тур-мен. Чоокта чаа эрткен инва-лидтерге вакансиялар ярмар-казынга юрист эртемим та-лазы-биле ажыл чок болган. Бодум авамның дузазы-биле-кылаштаар мен. Кандыг-даа-ажыл тыптып келир болза, ажылдаар күзелім улуг.

Чечек Күжүгет:

— Ийе, ол эрткен ярмаркага-силерниң эртемиңерге тааржыр-ажыл чок болган. Бистиң кил-дизивис силерниң билдириш-киниңерни хайгааралга алган, ажылды тыварын уламчылаар-бис.

Инвалид кижилерни ажыл-агыйже хаара тудар килдис-кириген билдиришкениңерни-шыңгы хайгааралга ап, инва-лидтерге ажылчын олуттарны-тывары-биле ажылдарны чо-рудуп турар. Оларны бөлүктөр-аайы-биле учетка тургузуп, дузаны кадып турар. «Инва-лидтерни ажылчын олуттар-биле хандыраары» деп федерал-дыг программа бар. Ынчангаш-албан черлери, бүдүрүлгелер-кадыкшылының байдалы-биле-арга-шинээ кызыгаарлаттынган-кижилерни ажыл-биле ханды-рар болза, дузаламчы кылдыр-акшаландырышкынны аңгы-лап бээри ында көрдүнгөн. (Уланчылыг).

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

ТӨЛЕПТИГ САЛГАКЧЫЛАРЫ ХӨЙ

Башкының чымыштыг ажылынга бердинген эр башкылар Нарын ортумак школазынга шагдан бээр ажылдап чораан. Оларның мергежилин уламчылап, даанган хүлээлгезин кызымаккай күүседип чоруур башкыларның бирээзинге Сергей Белек-Доржуевич Ендан хамааржыр. Ол бодунун салым-чолун спорт-биле холбааны таварылга эвес. Сергей ортумак класстарга өөренип турда, школага башкы училищезин чаа дооскан аныяк башкылар Анай-оол Туматович Шойдук, Учас Наксыллович Бюрбючап ажылдап келген. Школада бичин оолдарның сонургалын аныяк башкылар дораан хаара тудуп, хүреш, волейбол секцияларын ажылдадып эгелзэн. Оон эгелеп спорт Сергей Белек-Доржуевичиниң амыдыралының чарылбас кезээ болу берген.

Школаны дооскаш, шериг хүлээлгезин ол кызыгаар шеригиниң К.Е.Ворошилов аттыг училищезинге эрттирген. Москва шериг округунун самбо хүреш маргылдаазынга бирги черни, Одесса хоорайга эрткен КАЧ (КГБ) шеригиниң 5-ки спартакиадазынга 1-ги черни алганы аныяк оолду чалгынналдырган. Шериг соонда Смоленскиниң күш-культура институтунга дораан өөренип киргеш, бирги чылында-ла 1978 чылда Москва облазының Химки хоорайынга болган самбо хүрешке маргылдаага Сергей бодунун деңизинге чемпионнап, ССРЭ-ниң спорт мастери аттыг чедип алган. Институтка өөренип тургаш, Сергей Белек-Доржуевич Бүгү-эвилел чергелиг маргылдааларга чедишкенин киржип турганын ооң хөй

Башкы Сергей Ендан.

санныг медальдары болгаш Хүндүлел бижиктери херчилеп турар:

Ленинчи комсомолдун Бүгү-эвилел турнири – 1 чер, Москва хоорайга Аныяктар оюннарынга тирилелге дээш, оон-даа уламчылаар болза төнчү чок. Институтту дооскаш, бир чыл иштинде республиканың спорт комитетинге тренерлеп ажылдааны Сергей Белек-Доржуевичиниң башкы ажылынга хандыкшыырынга улам идиг болганы чугаажок.

1983 чылда Сергей Белек-Доржуевич Нарын школының химия башкызы Елизавета Александровна-биле өг-бүлө тудуп, амыдыралының аайы-биле төрзэн школазынче ээп келген. Башкылары Анай-оол Туматовичиниң, Учас Наксылловичиниң арга-дуржулгазын эдерип, аныяк башкы хүреш секциязын дораан ажылдады берген. Ол секцияже чүгле оолдар эвес, а уруглар база күзелдин-биле чоруп эгелзэн. Башкының өөреникчилери Долума Сергеева, Янжимаа Яндак республикага школачы-

лар аразынга самбо хүрешке чаңгыс эвес удаа чемпионнаанын суур чону ам-даа сактып чугаалажыр. Секцияның кежигүннери эртенгиниң 6 шакта-ла белеткенип эгелээр. Кыжын-даа озалдаар кижичок, секция барып турар өөреникчилериниң өөредилгези болгаш чурумунче башкы улуг кичээнгейни салып турган. Оларның аразында бирги тыва делегей чемпиону Аяс Соян база бар. Сергей Белек-Доржуевичиниң кижизиткени Тывада билдингир волейбол ойнакчылары Саян Кылгыдайны, Белек, Шеңне, Аян, Байыр алышкыларны, Аюуш Хумбуну, чадаг чарышка республикада билдингир Байыр Аракчааны спортка ынактар кончуг эки билер. Эрткен чүс чылдың 80 чылда-

зидилгезинге улуг салдарны кызыгаар шериглери-биле харылзаа чедирип турган. Школачылар концерт белеткеп алгаш, Цаган-Тологой заставазынга аалдап барып, а кызыгаар шериглери Нарын суурга кээп, «Зарница» шеригжиткен оюнну чылдың-на эрттирери чаңылчаан турган. Бо чугула ажылга Сергей Белек-Доржуевичиниң кириген үлүү улуг.

Эки кижини ажы-төл база дөзексээр. Сергей Белек-Доржуевичиниң өөреникчилеринден 20 ажыг кижичүш-культура башкызының мергежилин шилип алган, республиканың янзы-бүрү булуңнарында ажылдап чоруур. Кызылдың № 12 школында безин 3 өөреникчизи күш-культура башкылап чоруур, оларның аразында

ажылдап чорааны Сергей лек-Доржуевичиниң ажылшынарын, билиг-мергежикижиин, төлептиг чорук көргүзүп турар.

Сергей Белек-Доржуевич уругларның ынак башкы суурнуң чонунун хүндүткел кижизи, аныяктарның мергежиликчи кызы боорундангыда, ооң сонургалдарызы-бүрү. Школаның башкырын удуртуп алгаш, аянчыкылып четкен черлери эвээш эвес: Москва, Прибалтика, Ортаа Азия, Алтай... Чөлээзиниң үезинде өг-бүлө биле бир-ле черже ыяп чыдыштарынга ынак. Кыдат бурунгу ханаларына чедип, жавыс Моолдун ыдыктыглеринге, аржаан-сугларга дыштанмаска «сагыжык бир-ле чүве четпейн турар» кижичи.

Ол – өг-бүлениң төлөзэзи база үлегерлиг ада. Уэмчи мергежилди чедип алыбиле өөренип турар.

Сергей Белек-Доржуевич өөреникчилериниң кыдамыр сайзырадырынга болкадык амыдырал кижизигезинге, улус өөредилгези сайзыралына кириген үлүү үнелелин Тыва Республика Дээди Хуралының (парламентиниң), Улус өөредилгези Аныяктар болгаш спорткаларының Хүндүлел бижикти херчилеп турар.

Тываның Чазааның эр башкылары деткири-биле күндүрген төлөвилели адыралга боттанып, эр кииниң хей-аады улам көдүртурары өөрүнчүг-дүр.

Т. НООЗ

школаның хоочун башкы

“Бөдүүн башкыдан эгелээш школа директорунга чедир ажылдап чорааны Сергей Белек-Доржуевичиниң ажылчын шынарын, билиг-мергежилин, кижизин, төлептиг чоруун көргүзүп турар.”

рының төнчүзүнде спортчу башкының өөреникчилери Владимир Биче-оол, Шолбан Чамыян Кемерово хоорайга болган самбо хүрешке маргылдаага спорт мастеринге кандидаттың нормазын күүсеткеннер, 2012 чылда Байра Маалай Россия кубогунга киришкеш, чемпионнап, спорт мастеринге кандидат атты камгалап алганына башкызы чоргаарланып чоруур.

Эрзин кожуунга баштайгы уругларның спорт школынын Нарын суурга Сергей Белек-Доржуевичиниң тургускан.

1980-90 чылдарда уругларның шериг-патриотчу кижичи-

дээди категорияның башкызы Байыр Аракчааны адаарга-ла, хөйну чугаалап турар.

Сергей Белек-Доржуевич – аныяктарның идегелдиг дагдыныкчызы. Ооң «школазын» эрткен башкылар хөй: Мөрен школында С.Б. Сотнам, кожуунун уругларның спорт школының башкылары А.А. Сегбе, Н.К. Банчин, көдээ ажыл-агый техникумунда Ч.О. Кыргыс, Нарын школында күш-культура башкылары А.Д. Доптан, С.С. Дүмен болгаш өске-даа.

Бөдүүн башкыдан эгелээш школа директорунга чедир

Чагааның узи-биле

АЧАМНЫҢ ЭЖИ

Бо чылдың ноябрь 11-де үнген «Шын» солунунун 3-кү арынындан ачамның чуруун көрүп кааш, шуут кайгай бердим. Ачам ында эжи-биле тырттырган. Кайызы-даа шериг хептиг, чүгле погоннары чок дээрден башка. Бо чурук бистиң өг-бүлө альбомувуста ам-даа бар. Үстүкү класстарга өөренип тургаш, ачам кымның-биле кады тырттырганын авамдан айтырамын: «Комсомолга кады ажылдап турган эжи ыйнаан» – деп каар.

Хоочун журналист Сергей Хертектиң «Ачазының эжи кымыл?» деп материалын номчуп көөрүмге, мээң ачамның эжи Хертек Чымыразан оглу Самданчаптың дугайында бижээн, ооң чурукка кады тырттырган эжи кым, ооң ажы-төлү кымнар ирги дээрзин сонуургаан болду.

Мээң ачам Салчак Данчыыр-

оолович Чүлдүм 1917 чылда төрүттүнген. 4-5 харлыымда билип кээримге-ле, бистиң аалы-выс көдээге чүве. Ачам дерги садынга садыгжылап турган. Дерги сады дээрге чоок-кавыда аалдар кээп садыглангып алыр кайы-бир аалда садыг, азы дерги садының садыгжызы бараанын айтка дерги-

“Кызыл шеригге дуза чыылдазынга кончуг идепкейлиг ажылдааш, «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.”

леп, тергеге, шанакка чүдүрүп алгаш, аалдар кезип садыглаарын дерги сады дээр турган. Амгы шагда болза, автолавка-дыр ийин. Ачам меңээ ийи борбак конфета бергеш: «Бирээзин – бөгүн база бирээзин даарта чири сен» – деп чагып турганын ам-даа утпайн, сактып

чоруур мен.

Ачам Ада-чуртун Улуг дайынының чылдарында Мөңгүн-Тайгага Араттың революстуг аныяктарының эвилелиниң секретарына ажылдап турган. Кызыл шериге дуза чыылдазынга кончуг идепкейлиг ажылдааш, «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

Ынчан бистиң ачавыс Мам-оол Самданчаптың ачазы-биле чурукка тырттырганы ол боор.

1951 чылда Мөңгүн-Тайга районну дүжүргеш, ооң де-вискээрин Бай-Тайга райо-нга кадып, колхозтар тургузуп эгелзэн. Ачам биле авам 300 ажыг шээр малындан чүгле 30

башты, 200 ажыг сарлыындан 10 башты, хөй санныг чылгызындан 2-3 айттарны боттарына арттырып алгаш, артканын чаа тургустунуп турар колхозтарга дужаап, Бай-Тайганың Шуй, Эрги-Барлыкче чоруткан. Ооң херечизи мен бодум мен.

1953 чылда мээң ада-ием Бай-Тайганың Шуйга көжүп келгенин эки сактыр-дыр мен. Ачам биле авам «Мурнакчы» колхозка кирип алган. Ачам баштай мал бухгалтеринге, ийи чыл ажылдааш, оон сүт-бараан фермазының эргелекчизинге хөй чылдар дургузунда ажылдаан. Эки ажылы дээш шаңа-дып-мактадып-даа шаг болган. Районнуң Хүндүлел самбыразынга чуруун азып каан турганын бодум көргөн мен.

1958 чылда авам, ачам катап Мөңгүн-Тайга чуртунче көжүп ажып келгеннер. Ачам баштай сарлык фермазынга, оон

хойжу бригаданың бригадинге ажылдап турган. Ача-үр эвес аарааш, 1970 чылда чазын бистерден чарлып чорукан.

Ада-иевис Салчак Данчы-оолович Чүлдүм биле Салчак Мөңгеевна Шижектең ажы-төлү Күске, Белек-оол, Хурал, Аласна дээш, оларның уруг-дары улус бис. Аравыста башкылар, чилер, көдээ ажыл-агый специалистери дээш, кандыг-даа эрт билиглиг, ажыл-агыйлыг кижичи бар.

Ачавыстың эжи Хертек Чымыразан оглу Самданчаптың оглу Мам-оол Хертекович Самданчап, ооң ха-дунма оларның ажы-төлү-биле ууражып, улам чоок танык адаларывыстың дугайында солун чүүлдерни билип албоор бис деп бодал-биле чүүлду бижидим.

Кара-кыс ЧҮЛДҮ күш-ажылдың хоочун Мөңгүн-Тайга.

УГААН-МЕДЕРЕЛИВИСТЕН ХАМААРЖЫР

Шажын

тер, тывалар, чер-чур-ту билир бис. Каас-чаарыг бойдус чурумалдыг-менниг, казар бай-и, аржаан сугларлыг. Ол стин аас-кежживис. Өгбес чер-чуртувуска ынак, чүдүлге-сүзүглелдиг, амгы үеде кайы ха-чок байдалдыг болуп ту-вис кончуг хомуданчыг. таныр черлеривис боктуг, арага-дары шилдери, тудуп чий берген чыдары багай. Ол дээрге кам-сеткил-сагыш чогувустуң эли. Хоорайывысты чу-ар болза, хөй каът ба-арывыс база-ла коргун-чамдык лифтилер иштинде аннап каан боор. Бо бүгү алывыс — медреселивистиң эезиниң херечизи. Мындыг чүдү кылып чоруурувус-е, боттарывыска коргун-агай үүлени чыып ап турары-ол. А экини кылып чоруур-уусса, боттарывыска-ла үүлени чыып ап турары-ол ышкыжыл. Кижин амытан-боду-биле, аксы-сөзү-би-угаан-медресели-биле багай черле кылбас болза, бо-а-даа, өскелерге-даа экини чыып чорууру ол боор ыш-ка. Чүге мындыг үен-даян бис-аш, кижилер хиревисте-ле? дээрге элээн хөй чылдар-иштинде чүдүлгевисти хо-нының түңнели. Коргар, кээргээр, камнаар, ыр сагыш-сеткилден оспак-ай берген бис. Угаанывыс хирлендирикчилерниң ас-нда: кылык-килең, адааргак сеткил,

менээрел сеткил, хандыкшыл, мугулай сеткил.

Бо хирлиг угаан-медресел-ден арыглары аргавыс чүгле Будда бурган башкывыстың кайгамчык ханы, чырык өөрединде.

Чырыктылыг дириг бурганы-выс XIV Далай-Лама башкывыс-тын кайгал-ханмас өөредин, Соңгу, Мурнуу Индияга база Прибалтика чурттарына Эстонияга, Латвияга, Литвага чедип, удаа-дараа Индияга чоруп турарывыс кончуг өөрүнчүг. 1992 чылда XIV Далай-Лама башкы-выс чуртувуска чаларап аалдап чораан. Ооң соонда 1993 чылда Россияга, буддизмниң арыг, ханы философиязын нептередип өөредир-биле, философия эртемниң доктору Геше Джампа Тинлей башкы-высты чырыктылыг Далай-Лама бурган башкывыс чорутканын билир бис. 1993 чылдан эгелеп бо хүннерге чедир хүндүткел-диг Геше Джампа башкывыс Россияда 22 төптерни ажит-пышаан, бистерге, өөреникчи-леринге, амыр-дыш чогу-биле, өөредилгени бербишаан, кай-гамчык хөй номнарны, судурлар-ны өөреникчилери-биле үндүрүп, ажилдап чоруп турар. Башкывыс-ка черге чедир мөгөөр бис.

Байкал хөлдүң бойдус чурумалдыг эринде Бүгү-российжи ретрит төвүн ажиткан. Чылдың июль 25-тен август 5-ке чедир ретриттеп турар бис. Бистер, тывалар, 2 каът улуг бажың-ныг болу берген бис, ол бажыңның тудуунга тыва чонувус, дөргүл-төрелдеривис боттары-выс кызымак болдувус. Улуг

брус бажыңны тудуп кылдыра-рын бистиң даргавыс Наталья Абрековна Кадралиева удурт-каны биске кончуг өөрүнчүг. Чүдүкчү оолдарывыс шудургу, кызымаа-биле тутканнар. Ону фундаментизинден эгелеп ту-дарына Красноярск хоорайда мээң дуңмам скульптор Май-оол Калындугевич Монгуш улуг дузалыг болган. Оолдары-выс бисти өөртүп чоруурлар. Амгы үеде Рабочая кудумчуда Манджушри аттыг төвүстүң тудуун доозарына чоокшулап келдивис. Ийи каът улуг хүрээ. Чонувус дузалап турар, Ба-рыын-Хемчиктин Ак-Довурак-тан база Мөңгүн-Тайгадан улуг дузаны чедирдилер.

Четтиргенивисти сеткиливистиң ханызындан илередип тур бис. Кызыл хоорайывыс-ка марафон эрттиргени-биле база дузалааннар. Иштики ажил-агы ам-даа хөй. Бо хүрээ бистиң чүдүлге-сүзүг-лелге хандыкшылдыг аныяк-өскеннеривиске-даа кончуг дузалыг. Арыг философия өөренип, практикаларына бел-леткеп, тудуп турарывыс ол. Бо хүрээни тударына үлүүн кириштирип турар улузвусту ооң ажыдышкынына албан чалаар бис. Хүрээ тудуунга буян кылыры эң эки үүле деп билир бис. Келир чуртталгавыс-та болгаш бо чуртталгавыска ол улуг хамаарылгалыг.

Бистиң Тывада улуг хүндүт-келдиг, чонувуска улуг дуза-лыг, үлегер-чижектег Лопсан Түптен башкы, Дагба Гьяцо башкы Пенде Гьялцен башкы, Зопа Гьяцо башкы база Рин-поче башкывыс Чагытайда улуг

хүрээ туттурган. Олар ында хөй-хөйү-биле лекция-беседа-ларны эрттирип турары кончуг өөрүнчүг.

Төвүт чон-биле тывалар төөгүвүстен быжыг харылзаа-лыг чораан бис. Бистиң төвүт чонувустуң амыдыралы тыва чоннуу-биле элээн дөмейи солун. Чүдүлге-сүзүглеливис дөмей. Төвүт чуртка баргаш, бистиң өгбелеривис Будда башкының Цонкапа бурган-ның өөредилгезин өөренип ап чорааны — төөгүвүстүң чырык арны ол. Төгүзүндөн төвүт чон кайгамчыктыг байлак чурт-тук, чүдүлге-сүзүглели кончуг бедик, чер-чуртунга, бүгү-ле бар турган байлаанга дендии камныг, бедик энерел сеткил-диг, камгалалдыг.

Төвүт чуртка угаан-сайзы-ралы бедик статустук башкы-лар хөй турганы бүгү сарыг шажын чүдүлгелиг чонга бил-дингир болгай. Ынчангаш төвүт чонувус чер-чуртунуң хосталга-зын чедип алзын — күзеливис чүгле ол.

Боттарывыстың дугайында бичии бижип көрейн.

Бис Барыын-Хемчиктин Ак, Мунгаш-Ак, Баян-Кол деп чараш бойдус чурумалдыг чер-лерге төрүттүнген, өскөн улус бис. Бистиң ук-төгүвүсте чүдүл-ге-сүзүглели бедик лама- башкы чораан-дыр деп билир мен. Ававыстың-даа, ачавыстың-даа талазындан лама-башкы-лар турган. Бис ынчан бичии бис. 1961 чылда Калмыкиядан кырган-ачавыс Геше Сотпа Ба-пышович Монгуш чедип келген. Барыын-Хемчиктин Ак сумузун-га бүгү назынында өөренгеш,

Калмыкияга, Бурятияга чурт-тап чораан. Бодунуң бурган-наар үези кээрге, ном судурун үргүлчү аалдарывыска чажыды-биле номчуп берип, айызап, арыглап бербишаан, бодунуң бурган-наар ай, хүнүн, шагын чугаа-лааш, чүгле оожум байдалдыг болунар деп чагаан. Медита-ция-биле бурганнаарын чон кайгал ханмаан.

Чадаана хүрээзинге ажил-дап чораан ачамның даайы лама турганын билир мен. Кырган-ававыс база үргүлчү чүдүүр, сүзүглээр. Бисти мын-чаар кижизидер турганын черле утпас бис. «Мегелевес, оорла-вас, багай чүве черле кылбас, улуг улусту хүндүлээр, бичии кижилерни кээргээр болгаш оларга дузалажыр, чуртунга ынак болур, «чону — чоорган, хөйү — хөйлең» деп-ле олурарын бо-ла дыңнаар турдувус.

Бүгү тыва чер-чуртувуска тайбың аас-кежжин, эп-найы-ралды, кадыкшылды, амыды-ралдың бергелеринге алыспайн, кызымак, шудургу чүгле сүт дег ак сеткилдиг болурувусту кү-зээр-дир мен. Чүдүлге-сүзүглеливисти онзагайы-биле меде-реп өөрениривисти күзээр-дир мен. Угаан-медреселдин оожур-галын, эки сеткилден чедип аар бис. Ол бүгү эки байдал буд-дизмниң өөрединде.

Ажы-төлүвүске, ал-боттары-выска кезээде буянныг сеткил, энерел, кээргел сеткил турар болзунам!

А.МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

УРАН-ШЕВЕР ХОЛДУГ АВА

Мээң кады төрөөн угбамны ентина Салчаковна Ондар. Ол Мөңгүн-Тайга кожуун-Мугур-Аксы суурунун Кы-Шанчыг деп кыштаанга үүн малчын өг-бүлениң 7 аар уруу болуп 1964 чылдың июль айда төрүттүнген. 1970 чылда Мугур-Аксы суурунун ор-так школазының 1-ги клас-сына кирген. Школачы чыл-ында цирктээр салым-чаяа-н чонга көргүзүп чораан. Мөңгүн-тайгажылар ону шаг-ла «цирк артизи Валяжык» адаар турган. Ол ышкыш-сыя болгаш уран номчул-га сонургалдыг кижин. Ооң шайгы чогааткан шүлүү 2001 чылда үнген. 2004 чылда «Ам маадыр», «Көрбедивис хүр, авай» деп шүлүктери ижтинген. 1982 чылда ортумак шко-ланы дооскаш, Тываның күрү-е филармониязының цирк-аадырда ажылдап киргеш, 1993 чылда чедир ажылдаан. 1990 чылда өг-бүлө тудуп чурттааш, уругунуң ынак авазы база 3 уругтарның кырган-авазы. Авазы ышкыш шевер, даара-арына ынак. Кызылга болган

янзы-бүрү мөөрейлерден аңгы-да, делгелгелерден чыда кал-байн, даараан ажылдары дээш байн, шаңналдарны алган. Ва-лентина Салчаковнаның 2005 чылдан 2014 чылга чедир чо-гааткан шүлүктери чырыкче хөйү-биле үнген. Кызылдың №10 школазының херээженнер чөвүлелиниң кежигүнү база 2014 чылдың «Супер мама» деп аттың эдилекчизи. 2012

чылда даараныкчылар ара-зынга «Тыва хеп» деп номина-цияга 2-ги черни алган. 2012 чылда 1 дугаар республиканың инвалидтер уран чүүл мөөрей-фестивалына «Уран номчулга» деп номинацияга 2-ги черни алган. 2013 чылда «Чогаадык-чы дилээшкин» деп номинация-га бодунуң чогааткан шүлүү дээш шаңнаткан. Чоокта чаа 2014 чылдың март 29-та «XXI

чүс чылдың херээжени» кон-курска 3-кү чергениң дипломан-тызы болган.

Амгы үеде Кызыл хоорай-ның херээженнер чөвүлелиниң кежигүнү болгаш ында тускай мастерскаянда дааранып ажылдап турар.

Ондарларның найыралдыг өг-бүлөзи бо чылын кады чурт-

таандан бээр 25 чыл оюн дем-деглеп турар база ноябрь 11-де угбам 50 харлаан. Юбилейин таварыштыр угбам, честемге ажы-төлүңге каң дег кадык-шылды, улуг-улуг чедишкин-нерни күзедивис.

Елена ОНДАР.

Кызыл хоорай.

Ававыс Күнүй Аракчааевна Санааның чырык адынга.

МААДЫР ИЕ

Элеш кынныр кижин-даа чок ээн өгге
Эди аарып, ыстап-шылаан күжүр авам
Канчап чигеп алырын-на бодавышаан,
Кадыгандыр белеткенип орду ыйнаан.

Кызыл-Шанчыг кыштаавыска төрүттүнгеш,
Кыпсынчыдыр кышкы-үнүм дыңнай сал-ла,
Кыстыг болуп, чигээзинге өөрүвүшаан,
Кыйгы салып, мени алгал орган магат.

Өзүм-баарым чамды болган хензиг кызым
Өзүп келгеш, «алдын холдуг» уруум бол деп
Боду-биле тудуш сыртыын бооп алгаш,
Боду кезип, хинин шараан маадыр авам.

Азарганчыг бичии када эрткен өйже
Ававысты көргүзүптер арга болза,
Хилинчектенип хинин кескен хензиг төлү
Кижин болуп чурттаанынга чоргаараар боор.

Валентина ОНДАР.

ГБПОУ РТ «Тувинский сельскохозяйственный техникум»
объявляет набор на курсы

№ п/п	Образовательные программы и квалификация (подготовка, переподготовка, повышение квалификации)	Нормативный срок освоения
1	Бизнес планирование	2 недели
2	Ведение бухгалтерского учета в программе 1С Бухгалтерия (переподготовка)	2 недели
3	Бухгалтер малого предприятия с ведением учета 1С "Бухгалтерия"	1 месяц
4	Зарплата и кадры	2 недели
5	Основы работы в сети интернет	2 недели
6	Оператор ЭВМ	2 недели
7	Менеджер торгового предприятия	2 недели
8	Слесарь по ремонту автомобилей	1,5 месяца
9	Секретарь делопроизводитель	2 недели
10	Фермер-предприниматель	1 месяц

Начало работы курсов по мере комплектования групп.

Справка по телефону: 2-47-26; 8-923-382-88-84.

Учебный центр техникума оказывает УСЛУГИ ПО РЕМОНТУ ЛЕГКОВЫХ АВТОМОБИЛЕЙ:

-ремонт ходовых частей;
-ДВС;

-подвески;
-мелкие деталильные кузовные работы;
-сварочные работы;
-прессовые работы;
-диагностика ходовых частей;
-автоэлектрика

Справка по телефону: 8-923-268-16-27.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРИИШКИН ИЛЕРЕДИИ

Айның чаазында, хүнүн экизинде бистиң уругларывыс Өнер биле Мила Ондарлар аратчунун чалал, чыып, өг-бүлө туткан куда-доюн эрттирген. Оларның амыдыралында эң уттундурбас, аас-кежиктиг хүнүнде уругларывыстың өөрүшкүзүн ырак-чооктан үлөжип келген дөргүл-төрөлдөриске, кудаларывыска, эш-өөрүвүске, уругларывыс чаңгысклассчыларынга, чаңгыс-курсчуларынга, кады ажилдап чоруур эштеривис — ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттарынга болгаш Аппаратының коллективинге өөрүп четтиргенивисти черге чедир мөгейип илереттивис.

Силерниң кудуга чагып йөрзөн чылыг-чымчак сестеринер сагыш-сеткили өөрзөн уругларывыска бүгү назынында доктаап, оларның өг-бүлезиниң эп-найыралының, бот-боттарынга хумагалыг чоруунун үндезини болзун!

Хүндүткел-биле, Өнер база Алдын-кыс Ондарларның өг-бүлези.

В администрацию муниципального района Сут-Хольский кожуун поступило заявление от гражданки **Ооржак Чечены Сонгаар-ооловны** вх № 366 от 13.11.2014г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:0701013:250 с местоположением: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Алдан-Маадыр, ул. Манчурек, д. 10, с общей площадью 1500±14 кв.м. в аренду на 1 (один) год для индивидуального жилищного строительства из земель населенных пунктов.

В рамках действующего законодательства в течении 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна по имущественным и земельным отношениям **Ч.Монгуш**.

Төрүттүңген хүнүңер-биле!

Бистиң ынак ававыс, ачавыс **Дарья Бюрбюевна, Борис Делгер-оолович ИРГИТТЕР** Мөңгүн-Тайга кожуунун Кызыл-Хая (Мөген-Бүрен) суурда хей чылдар дургузунда малчыннап чоруур. Бо хүннерде Кызыл-Хая суурга демдег-леп эрттирген көдээ ишчилер, малчыннар байырлалын таварыштыр каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, аравыска ам-даа хей-хей чылдар дургузунда ажы-төлү бистерни өөртүп чоруурун чүрэвистиң ханызындан йөрзөп тур бис!

Каас-чараш Тывавыстың чоргааралы Кадарчы сээң ажыл-ижиң мактап ханмас. Көвей-көвей ажы-төлдүг, энерелдиг ававыска, ачавыска Күдүк басып, черге чедир мөгейдивис.

Кызылда чурттап чоруур оглу **Тимур**, керуунуктарында

Шөлдү садып турар

Дээди судтуң артында бажың тудар шөлдү садып тур мен.

Харылзажыр телефону 89235599365.

Ие (өг-бүлениң) капиталының акша-хөреңгизин

бажың тударынга, бажың (чурттаар дача) садып алырынга ажыглаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8923-389-70-57, 8923-543-05-47.

КПК «Согласие», шынзыдылга №104 от 13 октября 2011г. ОГРН 1061901008806

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

Уругларның НЕВРОПАТОЛОГ болгаш ИЖИН-БААР (ГАСТРОЭНТЕРОЛОГ) ЭМЧИЗИНИҢ хүлээп алышыккыны.

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк дужунда)
Ажылдаар шактары: 9.00-18.00

Улуг-хүн — дыштаныр хүн.
Харылзажыр телефону: 8-923-267-47-29; 8-923-559-93-65.

Эмнээшкин таарышпайн барып болур, эмчи-биле сүмө-лежир херек.

Лицензия № ЛО-17-01-000184, 2013 чылдың ноябрь 22-де Тыва Республика-ның Кадык камгалал яамызы тывыскаан.

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

Реклама

“Субедею” - 7 лет!!!

План мероприятий на праздничный месяц -
ноябрь 2014 года:

- с 5 по 18 ноября: ярмарка продажа меда из г.Красноярска «Медовый спас»
- с 11-го по 16-е ноября: Ярмарка-продажа меховых изделий
- 16 ноября: призываем всех на командное, семейное соревнование - ВЕСЕЛЫЕ СТАРТЫ «Папа, мама, я - Спортивная семья!» !!! В ждёт отличная зажигательная игра, заряд хорошего настроения и ПРИЗЫ!!!
- 21 ноября: СПАРТАКИАДА среди команд предпринимателей РТ.
- 22 ноября: в Универсальном зале, время начала в 12 час.: АБСОЛЮТНОЕ ПЕРВЕНСТВО по Национальной Борьбе «ХУРЕШ» на призы ГАУ РТ УСК «Субедей» с участием сильнейших монгольских борцов.
- 22 ноября: в Ледовом зале время начала: 11 час.: Вас ждёт фееричное ЛЕДОВОЕ ШОУ, также ТОВАРИЩЕСКАЯ ВСТРЕЧА хоккейной команд Республики Хакасия, Красноярского края и Республики Тыва.
- 23 ноября: Командное первенство среди лучших по Национальной Борьбе «ХУРЕШ» - «Стенка на стенку» - на призы ГАУ РТ УСК «Субедей»
- 20-го по 24-е ноября: Ярмарка - продажа меховых изделий
- с 27-го по 30-е ноября: Международная выставка - ярмарка «ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ». Принимают участие ремесленники и производители товаров народного этноса: пчеловоды, производители товаров легкой промышленности, одежды, украшений и изделий из бижутерии, камней, зодчие, демонстрация новых моделей Павло-посадских платков и т. д.

Вас ожидает праздничный концерт на открытие выставки с участием коллективов России, Казахстана и Тывы.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.
Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.
КИЛДИСТЕР: Нийтилер-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хейниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 4 парлаар ама. Тираж 6096. Чагыг 146. Номерни парлаггаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 3010181050000000073 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуника-лар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республи-талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткэ-Херчилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакци-туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа ф-тылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.